

Spomeni pisanja u grčkim tragedijama

Braica, Ivan

Master's thesis / Diplomski rad

2019

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:879202>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-02-03**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

Sveučilište u Zadru

Odjel za klasičnu filologiju

Diplomski sveučilišni studij grčkoga jezika i književnosti (dvopredmetni); smjer: nastavnički

Zadar, 2019.

Sveučilište u Zadru

Odjel za klasičnu filologiju

Diplomski sveučilišni studij grčkoga jezika i književnosti (dvopredmetni); smjer: nastavnički

Spomeni pisanja u grčkim tragedijama

Diplomski rad

Student/ica:

Ivan Braica

Mentor/ica:

doc. dr. sc. Sabira Hajdarević

Zadar, 2019.

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Ivan Braica**, ovime izjavljujem da je moj **diplomski** rad pod naslovom **Spomeni pisanja u grčkim tragedijama** rezultat mojega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mojega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mojega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 9. listopada 2019.

SAŽETAK

Spomeni pisanja u grčkim tragedijama

Spomeni bilo kakvoga pisanja, pa tako i pisanja pisama, u fabulama grčkih tragedija predstavljaju anakronizam; osim Eshilovih *Perzijanaca* sve se temelje na mitološkim pričama mikenskoga razdoblja koje karakterizira usmena komunikacija. Ipak, termini kojima se aludira na pisane dokumente, natpise ili pisma sporadično se pojavljuju u sačuvanim dramama. Stoga su u ovome radu izdvojeni i detaljno kontekstualno analizirani svi termini koji upućuju na pisanje u sačuvanim Eshilovim, Sofoklovim i Euripidovim dramama i fragmentima. Pretraga tekstova drama obavljena je pomoću tražilica programa *Diogenes* i internetske baze tekstova *Thesaurus Linguae Graecae*. Naravno, prva referentna točka bili su svi derivati korijena *γραφ-* (glagoli, imenice i pridjevi), a zatim i termini kojima se u grčkim tekstovima uobičajeno nazivaju pisma (npr. *ἐπιστολή* i *δέλτος*) te glagoli koji označavaju njihovo slanje (derivati od *στέλλ-*). Terminu vezani uz pisanje izdvojeni su, kontekst stihova u kojima se pojavljuju pažljivo je analiziran, a zatim su termini prebrojani te katalogizirani prema približnome značenju (slovo, zapis, slika, pismo, pločica itd.). Zaključno, određena je učestalost pojave svakoga od termina u dramama trojice tragika te je istraženo koriste li autori važnije termine na podudaran način (npr. *ἐπιστολή*, *δέλτος*, *γράμματα* itd.).

Ključne riječi: pisanje, pismo, pismenost, Grčka, Eshil, Sofoklo, Euripid, tragedija

ABSTRACT

References to Writing in Greek Tragedies

Allusions to any type of writing, including that of writing letters, found in Greek tragedies represent an anachronism; all but Aeschylus' *Persians* are based on mythological stories of the Mycenaean period which is characterized by oral communication. Nevertheless, terms which allude to written documents, inscriptions or letters are sporadically found in the surviving dramas. In this thesis, all terms which allude to writing in Aeschylus', Sophocles' and Euripides' extant dramas and fragments have been identified and contextually analyzed. Textual search has been carried out with the help of the *Diogenes* software and the *Thesaurus Linguae Graecae* online textual database. Naturally, the first point of reference were all of the derivatives of the root *γραφ-* (verbs, nouns and adjectives), after which came the terms by which letters are usually designated in Greek texts (eg. *ἐπιστολή* and *δέλτος*), as well as verbs which signify the sending of letters (derivatives of *στέλλ-*). All terms connected with writing have been extracted, the verses in which they appear have been carefully analyzed, after which the terms have been enumerated and catalogued according to their approximate meaning (letter, writing, painting, tablet etc.). Finally, the frequency of all of the terms in the dramas of the three tragedians have been determined and an analysis of whether the authors use the more important terms equally (eg. *ἐπιστολή*, *δέλτος*, *γράμματα* etc.) has been carried out.

Key words: writing, letter, literacy, Greece, Aeschylus, Sophocles, Euripides, tragedy

SADRŽAJ

1. UVOD.....	1
1.1. O autorima.....	2
1.1.1. <i>Eshil</i>	2
1.1.2. <i>Sofoklo</i>	2
1.1.3. <i>Euripid</i>	3
2. ESHIL	3
2.1. Metonimijski termini.....	4
2.1.1. <i>Βύβλος i πτυχή</i>	4
2.1.2. <i>Δέλτος</i>	4
2.1.3. <i>Πίναξ</i>	5
2.2. Derivati od γραφ-.....	5
2.2.1. <i>Imenice</i>	5
2.2.2. <i>Glagoli</i>	8
2.3. Derivati od ἐπιστελλ-.....	9
2.4. Pregled termina kod Eshila.....	10
3. SOFOKLO	12
3.1. Metonimijski termini.....	12
3.1.1. <i>Δέλτος</i>	12
3.1.2. <i>Πτυχή</i>	13
3.2. Derivati od γραφ-.....	13
3.2.1. <i>Imenice</i>	13
3.2.2. <i>ἄγραπτος</i>	15
3.2.3. <i>Glagoli</i>	15
3.3. Derivati od ἐπιστελλ-.....	16
3.4. Pregled termina kod Sofokla.....	17

4. EURIPID.....	18
4.1. Metonimijski termini	19
4.1.1. Δέλτος.....	19
4.1.2. Πτυχή i διαπτυχή.....	23
4.1.3. Σανίς.....	24
4.2. Derivati od γραφ-	24
4.2.1. Γράμμα.....	24
4.2.2. Έπιγράμμα.....	27
4.2.3. Γραμμή.....	27
4.2.4. Γραφή.....	28
4.2.5. Γραφεύς, μελεγγραφής i γραπτός.....	30
4.2.6. Γράφω.....	31
4.2.7. Složenice glagola γράφω.....	32
4.3. Derivati od έπιστελλ-	33
4.3.1. Έπιστολή.....	33
4.3.2. Έπιστέλλω.....	35
4.4. Pregled termina kod Euripida	35
5. PREGLED TERMINA S PRIPADAJUĆIM ZNAČENJIMA I NJIHOVA INTERPRETACIJA.....	38
6. ZAKLJUČAK.....	42
LITERATURA.....	45

1. UVOD

Pismenost Grka pratimo od kretskih i mikenskih zapisa; Michael Ventris svojim je dešifriranjem lineara B učinio preokret u proučavanju grčke povijesti i jezika. Do trenutka Ventrisova dešifriranja bilo je pronađeno oko 6000 tablica ispisanih tim pismom.¹ U 8. stoljeću nastaju najstariji zapisi koji su jezično bliski epskomu stilu: dipilonska vaza i Nestorov pehar.² Premda su ovi zapisi stariji od bilo kojih homerskih rukopisa, *Ilijada* i *Odiseja* nastali su prije,³ Homerovi epovi najstariji su grčki književni tekst. Unatoč postojanju pisanih dokumenata, pa i književnih djela iz arhajskoga/pretklasičnoga doba, pismenost nije ni tada, ali ni u klasično doba bila općeraširena pojava. U prošlosti školovanje nije bilo svima dostupno kao što je u naše vrijeme – uz to, materijal za pisanje (i vježbanje pisanja) danas možemo vrlo lako nabaviti, no u antici se nije moglo ući u trgovinu i kupiti bilježnicu za malu svotu novaca. Grecima su bili dostupni drugi, teže nabavljivi materijali.

Naprimjer, iz Egipta se uvezio papirus, a proces proizvodnje, koji nije potpuno jasan, prenosi jedino Plinije Stariji u svome djelu *Naturalis Historia*. Moderni eksperimenti nisu uspjeli reproducirati papirus identičan antičkomu. Koristila se i prerađena koža (kasnije nazvana, po Pergamu, pergamena) – *διφθέρα*, *περγαμινή* ili *δέρμα*; za razliku od papirusa, proces proizvodnje pergamene poznat je. Drvo je još jedan materijal koji se koristio. Neki od termina su *πίναξ*, *δελτίον* i *γραμματεῖον*. Na drvenoj ploči mogao je biti vosak u koji su se urezivala slova, no moglo se pisati i na ploči obojenoj u bijelo (*σανίδες* u Ateni). Zatim, mogao je poslužiti i *ὄστρακον*, odnosno komad keramičke posude obojene u crno (slova su se urezivala).⁴

Spomeni pismenosti pojavljuju se i u književnim djelima još od 6. pjevanja Homerove *Ilijade* (priča o Belerofontu, *Il.* VI, 168–170). Budući da kroz 5. st. pr. Kr. raste postotak pismenih građana (u odnosu na arhajsko doba), logična je pretpostavka da bi i spomeni te aktivnosti/vještine mogli biti učestaliji u djelima klasičnih pisaca.

Cilj je ovoga diplomskog rada istražiti kojim terminima Eshil, Sofoklo i Euripid aludiraju na pisanje.⁵ Termini koji su pretraživani dijele se u tri kategorije: metonimijski termini,⁶ derivati od *γραφ*- i derivati od *ἐπιστελλ*-. U metonimijske termine spadaju *βύβλος*, *δέλτος*, *δελτογράφος*, *δελτόομαι*, *πίναξ*, *πτυχή*, *διαπτυχή* i *σανίς*. Kao derivati korijena *γραφ*-

¹ Ferrara, 2010: 16.

² Hackstein, 2010: 418.

³ Hackstein, 2010: 419.

⁴ Usp. Bülow-Jacobsen, 2011.

⁵ Na temi mogu zahvaliti svojoj profesoricu i mentorici doc. dr. sc. Sabiri Hajdarević.

⁶ Zapis se često naziva po materijalu na kojemu se nalazi, što je svojevrsna metonimija.

analizirani su *γράμμα, ἐπιγράμμα, γραμμή, γραφή, περιγραφή, ὑπογραφή, γραμματεὺς, γραφεύς, μελεγγραφής, καλλιγράφος, γραπτός, ἄγραπτος, γράφω, διαγράφω, ἐγγράφω, εἰσγράφω, καταγράφω, μεταγράφω* i *ὑπογράφω*, te *ἐπιστολή* i *ἐπιστέλλω* kao derivati korijena *ἐπιστελλ-*.⁷ U radu mi je pomogao program *Diogenes*, kao i internetsko izdanje baze tekstova *TLG*.⁸ Autori će se promatrati odvojeno, a u svakome poglavlju prvo ću navesti koji su termini pronađeni, koliko se puta spominju i gdje. Nakon toga slijedi analiza pojedinačnih termina i utvrđivanje radi li se u navedenim primjerima o pisanju ili ne. Na kraju poglavlja sažeto će se pomoću tablice prikazati značenja u kojima se svaka riječ pojavljuje. Konačni rezultati istraživanja bit će na pregledan način prikazani u skupnoj tablici na samome kraju rada.

1.1. O autorima

1.1.1. Eshil

Najstariji od trojice tragičara, Eshil, rođen je u Eleusini 525./524. god. pr. Kr, a umire 456./455. Zanimljivo, iako je bio slavan tragičar, na njegovu epitafu ističe se sudjelovanje u bitki kod Maratona; osim toga, moguće je da je sudjelovao i u bitki kod Salamine. Svoju prvu tragediju prikazuje 499., a prvi put osvaja nagradu 484. god; još dvanaest puta osvaja prvo mjesto. Pripisuje mu se između 70 i 90 drama, no samo ih je 7 sačuvano. Nije sigurno je li Eshil autor *Okovanog Prometeja*. Sa sigurnošću se mogu identificirati četiri tetralogije, među koje pripada i *Orestija* (sačuvane tri tragedije bez satirske drame). Smanjio je ulogu kora i uveo je drugoga glumca, no na samome kraju života bio mu je dostupan i treći glumac, kojega je u međuvremenu uveo Sofoklo.⁹

1.1.2. Sofoklo

Sofoklo je vjerojatno rođen 496./495. god., a umro nakon Dionizija 406. god. Bio je plodan pisac s više od 120 djela i barem 20 pobjeda, što ga čini najuspješnijim od trojice. Navodno je prestao glumiti u svojim dramama zbog nedovoljno jakoga glasa. Kao i kod Eshila, sačuvano je samo 7 Sofoklovih tragedija. Pripisuje mu se uvođenje trećega glumca, kao i bojanje scene.¹⁰

⁷ I glagol *στέλλω* bio je predmetom analize zbog mogućnosti da označava slanje pisane poruke/pisma, no svi pronađeni primjeri bili su posve nepovezani s bilo kakvim pisanjem, pa je termin izuzet kao irelevantan.

⁸ *TLG* je dostupan na poveznici <http://stephanus.tlg.uci.edu/> (pristupljeno tijekom svibnja i lipnja 2019.).

⁹ Usp. *The Oxford Classical Dictionary*, 2012 (dalje u tekstu OCD): s. vv. tragedy, Greek; Aeschylus.

¹⁰ Vidi OCD: s. vv. tragedy, Greek; Sophocles.

1.1.3. Euripid

Vrijeme Euripidova rođenja smješta se u 480-te godine pr. Kr. Prvi je put na Dionizijama sudjelovao 455. godine, a tijekom svoga života samo je četiri puta na njima pobijedio. Petu pobjedu stekao je nakon svoje smrti 407./406. Napisao je oko 90 djela, no sačuvano ih je više nego Eshilovih ili Sofoklovih (zacijelo zbog postumne popularnosti). Aristofan ga u *Žabama* prikazuje kao inovatora, a to se ogleda u činjenici da je dodavao ili mijenjao neke dijelove mitoloških priča.¹¹

2. ESHIL

Pretraživanjem očuvanih Eshilovih tragedija i fragmenata pronađena su 42 primjera riječi koje se mogu (no ne moraju) eksplicitno ili implicitno odnositi na pisanje.¹² Šesnaest je različitih termina koji su podijeljeni prema već navedenoj kategorizaciji: metonimijski termini, derivati od *γραφ-* i derivati od *έπιστελλ-*.

Od sveukupnoga broja deset primjera otpada na metonimijske pojmove. Imenica *βύβλος* pojavljuje se dvaput (*Supp.* 761 i 947), *δέλτος* dvaput (*PV* 789 i fr. 281a.21), pridjev *δελτογράφος* jednom (*Eum.* 275), kao i glagol *δελτόομαι* (*Supp.* 179). Na *πίναξ* nailazimo triput (*Supp.* 463 i 946 te fr. 281a.22), a na *πτύχή* jedanput (*Supp.* 947).

Dvadeset i tri su primjera izvedenica korijena *γραφ-*, tako da je ova kategorija najzastupljenija. Imenica *γράμμα* pojavljuje se šest puta (*PV* 460, *Sept.* 434, 468, 646 i 660 te fr. 331), *γραφή* triput (*Ag.* 242 i 1329 te *Cho.* 232), a *περιγραφή*, *ύπογραφή* i *γραμματεύς* po jednom (*Cho.* 207 i 209 te fr. 358.2). Pridjev *καλλίγραπτος* također se pojavljuje jednom (fr. 78a.12). Na glagol *γράφω* nailazimo šest puta (*Ag.* 801, *Cho.* 450 i 451, *Eum.* 50 te *Supp.* 709 i 991),¹³ a na *έγγράφω* četiri puta (*Cho.* 699, *PV* 789 te *Supp.* 946 i 991).

Posljednja kategorija, derivati od *έπιστελλ-*, sastoji se od svega devet primjera i po tome je najslabije zastupljena. Imenica *έπιστολή* pojavljuje se četiri puta (*Pers.* 783, *PV* 3, *Supp.* 1012 i fr. 293), a glagol *έπιστέλλω* pet puta (*Ag.* 908, *Cho.* 779, *Eum.* 205 i 743 te *Sept.* 1012).

¹¹ Usp. OCD: s. v. Euripides.

¹² Za tekst sedam očuvanih Eshilovih tragedija koristio sam Westova kritička izdanja: *Ag.* – Aeschylus, 2012a; *Cho.* – Aeschylus, 2012b; *Eum.* – Aeschylus, 2012c; *Pers.* – Aeschylus, 2013a; *PV* – Aeschylus, 2013b; *Sept.* – Aeschylus, 2013c; *Supp.* – Aeschylus, 2013d. Fragmenti su navedeni prema *Tragicorum Graecorum Fragmenta* (dalje u tekstu TrGF), 1985. Ostali podaci o izdanjima mogu se pronaći na popisu literature na kraju rada.

¹³ Postoji još jedan potencijalan primjer, ovisno o točnosti rekonstrukcije fr. 281a.21. Čini se uvjerljivim, no nećemo ga uvrstiti u ukupan broj zbog toga što je rekonstruiran.

2.1. Metonimijski termini

2.1.1. Βύβλος i πτυχή

Analiza Eshilovih primjera započinje riječima βύβλος i πτυχή zato što ih je u njegovu slučaju najbolje skupa analizirati. U primjeru (*Supp.* 760–761: „ἀλλ’ ἔστι φήμη τοὺς λύκους κρείσσους κυνῶν / εἶναι· βύβλου δὲ καρπὸς οὐ κρατεῖ στάχυν” – *kaže se da su vukovi od pasa / jači; plod papirusa ne pobjeđuje kukuruz*) spominje se plod papirusa „ἐπεὶ παπυροφάγοι οἱ Αἰγύπτιοι” (a ovdje se aludira upravo na njih),¹⁴ no, uzimajući u obzir da ne postoji plod papirusa tu se očito misli na korijen ili stabljiku.¹⁵ U svakome slučaju, jasno je da se termin koristi u botaničkome smislu i da se odnosi isključivo na biljku (a ne na prerađeni oblik papirusa kao materijal-nositelj eventualnoga zapisa). Drugi primjer (*Supp.* 946–947: „ταῦτ’ οὐ πίναξιν ἔστιν ἐγγεγραμμένα, / οὐδ’ ἐν πτυχαῖς βύβλων κατεσφραγισμένα” – *to nije napisano na pločicama, / niti zapečaćeno na stranicama papirusa*), zapravo sintagma πτυχαῖς βύβλων, nedvojbeno je korištenje riječi βύβλος u značenju prerađene biljke papirusa koja se koristi kao materijal za pisanje. Iako smo navikli da to znači ‘knjiga’, čini se vjerojatnim da se ovdje misli na trake srčike od kojih se svitak izrađivao,¹⁶ tako da ova sintagma ne bi značila, primjerice, ‘stranice knjige’, nego ‘svitci papirusa’ ili ‘stranice papirusa’.¹⁷

2.1.2. Δέλτος

Sva četiri derivata korijena δελτ-¹⁸ odnose se na pločice za pisanje i, stoga, na čin pisanja, premda se ne koriste doslovno. Prometej riječima „ἦν ἐγγράφου μνήμοσιν δέλτοις

¹⁴ *Scholia vetera in Supplices* prema Smith (ed.), 2013: 79. Prijevod glasi: zato što Egipćani jedu papirus.

¹⁵ Aeschylus, 2009b: 387 (bilj. 152).

¹⁶ Vidi Liddell, Scott, 1940 (dalje u tekstu LSJ): s. v. βύβλος. Za terminologiju koja se tiče knjiga vidi OCD: s. v. books, Greek and Roman.

¹⁷ Pazeći da nas preduboko iščitavanje ne navede na pogrešne zaključke, možemo postaviti pitanje što bi ovdje bilo značenje riječi πτυχή. Πτυχή inače može značiti ‘ploča, pločica’, ‘dolina’, pa i ‘krilo vrata’, što dosta logično nameće značenje svitaka papirusa (vidi LSJ: s. v. πτύξ). No, je li onda jedan svitak papirusa πτυχή βύβλων (odnosno χάρτης), ili je πτυχή βύβλων samo jedna κόλλημα, kojih se dvadeset lijepilo kako bi se proizveo jedan χάρτης (vidi OCD: s. v. books, Greek and Roman); budući da papirusni svitak prosječno ima između šest i osam metara (ibid.), κόλλημα bi onda, po suvremenome shvaćanju, bila otprilike jedna stranica. U ovome dijelu teksta radi se o demokratskoj odluci da građani neće pribjegati na silu predati, i to je odluka za koju se eksplicitno kaže da nije zapisana, nego da se usmeno govori (*Supp.* 946–949), zbog čega se može argumentirati da autor ovdje neće nužno koristiti vrlo preciznu terminologiju. Ako bismo teoretizirali o zapisivanju te oralne odluke, onda je prihvatljivo da bi moglo biti potrebno više pločica – u tekstu i piše πίναξιν (*Supp.* 946) – jer su se, naime, na dvije presavijene pločice mogle napisati kratke poruke (Muir, 2009: 13–14). Što se tiče papirusa, ne smatram da bi odluka poput ove trebala zauzimati više prostora od jednoga svitka. Prema tome, πτυχαῖς βύβλων u množini mogli bi označavati jedan svitak papirusa (ili barem više stranica, koje mogu ili ne moraju činiti jedan svitak). Nema konsenzusa oko ovoga, tako da se može naići na razne prijevode: „folded sheet of papyrus” (Aeschylus, 2009b: 413); „folded sheets of papyrus” (Easterling, 1985: 4); „the pages of official documents” (Janet Lembke u Aeschylus, 2009c: 260); „folded sheets of writing” (Aeschylus, 2008: 94); „der Bücher Falten” (Oskar Werner u Aischylos, 2011: 207).

¹⁸ Pridjev δελτογράφος sadrži i korijen γραφ-.

φρενῶν” (PV 789, koje (sc. lutanje) si zapiši na pamteće pločice uma) metaforički govori „ovo zapamti”, a sintagma *Zeusova pločica* („γράφουσα] τὰ<μ>πλακήματ’ ἐν δέλτῳ Διός[ς” – zapisujući prijestupe na Zeusovoj pločici) iz fr. 281a.21 vjerojatno ne bi trebala biti zamišljena kao fizički predmet na koji Dike stvarno zapisuje ljudske prijestupe.¹⁹ Slično tomu, za Hada je rečeno da kao „εὔθυνος βροτῶν” (sudac mrtvih; *Eum.* 273) *sve promatra umom koji zapisuje na pločicu* („δελτογράφῳ δὲ πάντ’ ἐπωπαῖ φρενί”. *Eum.* 275).²⁰ Naposljetku, Danaj se kćerima obraća koristeći glagol *δελτόομαι* (*Supp.* 178–179: „καὶ τὰπὶ χέρσου νῦν προμηθίαν λαβῶν / αἰνῶ φυλάξαι τὰμ’ ἔπη δελτουμένας” – *i, razmotrivši situaciju na kopnu, / preporučujem vam da čuvate moje riječi zapisujući ih sebi na pločice*), kojim zapravo kaže „ovo zapamtite” (slično primjeru iz PV 789). Dakle, spomen pisanja i u ovome je primjeru metaforički, a ne doslovan.

2.1.3. Πίναξ

Što se tiče riječi *πίναξ*, svi se primjeri odnose na pločice za pisanje. To je najočitiije u *Supp.* 946 gdje stoji particip perfekta mediopasivnoga glagola *ἐγγράφω* („ταῦτ’ οὐ πίναξίν ἐστιν ἐγγεγραμμένα” – *to nije napisano na pločicama*). Drugi, pak, primjer iz iste drame (463: „νέοις πίναξιν βρέτεια κοσμήσαι τάδε” – *ukrasiti ove kipove novim pločicama*) odnosi se na pločice za pisanje, no konkretnije na votivne pločice koje se spominju metaforički. Vođa kora kaže da će se objesiti, pa će to biti prinos bogovima, odnosno *ἀνάθημα*.²¹ Treći, fragmentarni primjer (fr. 281a.22), iako nezavidno očuvan, ipak uz imenicu *πίναξ* sadrži i glagol *ἀναπτύσσω* koji znači ‘otvarati’, što otklanja sumnju o nekakvom drugom značenju riječi *πίναξ*.

2.2. Derivati od γραφ-

2.2.1. Imenice

Pet od šest primjera imenice *γράμμα* pojavljuju se u množini i označavaju ili ‘slova’ (gdje je naglasak na činu pisanja) ili ‘smislenu poruku’ koju ta slova prenose kao tekst. U dva od tih pet primjera nalazi se sintagma koja označava ‘spajanje slova’. U prvome od njih Prometej nabraja „γραμμάτων τε συνθέσεις” (PV 460) kao jedno od otkrića koja je poklonio čovječanstvu, ciljajući tako na pismenost kao kulturno dostignuće. Drugi primjer u vidu ima

¹⁹ Naprimjer, Hesiod (*Op.* 258-260) samo kaže da ona Zeusu „prijavljuje” kad se netko ogriješi o nju. Iako ona možda nije u mitološkim prikazima bila prikazivana kako na stvarnoj pločici piše ljudske grijehe, ovdje se tako prikazuje. Ovaj se opis Dikinog zapisivanja znanstvenici Ceccarelli čini kao „a very literal writing” (2013: 197).

²⁰ Iako su bogovi u grčkoj mitologiji imali ljudskih karakteristika, proteže li se to nužno i na pamćenje (odnosno potrebu zapisivanja)? Da je ovakva fraza bila iskorištena u prethodnome fragmentu 281a, onda bismo i njega smatrali metaforičkim (no tamo se ne spominje um, nego pisanje na pločici).

²¹ Ovo otkriva u 465. stihu. Sholija tumači ovako 463. stih: „καινοῖς ἀναθήμασι τὰ ἀγάλματα τῶν θεῶν κοσμήσω. λέγει δὲ ὅτι μετεωρήσω ἐμαυτὴν τῶν θεῶν.” Prijevod glasi: Novim prinosima uresit ću kipove bogova. Kaže: „samu ću sebe objesiti o bogove.”

poruku koja se tim slovima prenosi (*Sept.* 468–469: „βοῶι δὲ χούτος γραμμάτων ἐν ξυλλαβαῖς / ὥς...” – *i on više spojevima slova da...*). Tako funkcioniraju i ostali primjeri, no razlika je u tome što se u njima *γράμμα* koristi izvan sintaktičke povezanosti s drugim imenicama: *Sept.* 434 – „χρῦσοῖς δὲ φωνεῖ γράμμασιν” (*govori zlatnim riječima*); *Sept.* 646–647 – „ὥς τὰ γράμματα / λέγει” (*kao što slova / govore*); *Sept.* 660–661 – „χρῦσότευκτα γράμματα / ἐπ’ ἀσπίδος φλύοντα” (*od zlata napravljena slova / koja brbljaju na štitu*). Dakle, naglasak je na poruci, odnosno tekstu. Zanimljivo, u dva primjera iz tragedije *Sedmorica protiv Tebe* naveden je direktan citat onoga što piše – radi se, naime, o natpisima na štitovima ratnika.²² Kao što kod Homera personalizirana ratna oprema nema natpis koji bi označavao kome pripada, a ipak je odmah prepoznatljiva, tako ni štitovi spomenuti u Eshilovim dramama ne spominju svoje vlasnike, iako nose natpise na sebi.²³ Primjećuje se da se slovima (znači, riječima, tekstom) metaforički govori („χρῦσοῖς δὲ φωνεῖ γράμμασιν” – *govori zlatnim riječima* u *Sept.* 434 i „βοῶι δὲ χούτος γραμμάτων ἐν ξυλλαβαῖς” – *i on više skupovima slova* u *Sept.* 468) ili ona sama personalizirano govore („ὥς τὰ γράμματα / λέγει” – *kako slova / kažu* u *Sept.* 646–647 i „ὥς λέγει γέρον γράμμα” – *kako kaže stari zapis* u fr. 331). Treba se dodatno osvrnuti na fr. 331; jedino se tu *γράμμα* pojavljuje u jednini, a stvar je zanimljivija zbog toga što ono ovdje ne znači ‘slovo’, kako bismo možda očekivali zbog prijašnjih primjera. Ὡς λέγει γέρον γράμμα stoji nam izvan konteksta što otežava tumačenje, no izgleda da je tu negdje bio citat nečega napisanog, pa bi *γράμμα* značilo ili ‘zapis’ ili ‘tekst’,²⁴ a u tome bi slučaju jednina stajala za množinu. Treba uzeti u obzir i kontekst u kojemu je ovaj fragment sačuvan. Eustatije u svome komentaru Odiseje piše (*Od.* 1923.59): „λέγει δὲ που, φασί, καὶ Αἰσχύλος οὕτω τὸ γράμμα, οἷον ‘ὥς λέγει γέρον γράμμα’, τουτέστι λόγος.”²⁵ Čini se da Eustatije riječju *λόγος* mijenja sintagmu *γέρον γράμμα*. Ne bih rekao da on ovdje odbacuje povezanost s pisanjem – u ovome ulomku objašnjava kako se nekad pridjev *γέρον* značenjem približava pridjevu *παλαιός* ili *ἀρχαῖος*, tako da naglasak nije na imenici *γράμμα*. Možda cilja na fraze poput *ὥς ἔπος εἶπεῖν* („takoreći”) ili, konkretnije, na fraze *ὥς λόγος λέγει/ἔστι* u kojima *λόγος* može značiti

²² Prvi je „πρῆσω πόλιν” (434, *uništiti ću grad*), a drugi „κατάξω δ’ ἄνδρα τόνδε, καὶ πόλιν / ἔξει πατρώϊαν δωμάτων τ’ ἐπιστροφάς” (647–648, *vratiti ću ovoga muškarca, i grad / će posjedovati očinski te skup domova*). Također je naveden i treći natpis, no u nepravnom govoru: „βοῶι δὲ χούτος γραμμάτων ἐν ξυλλαβαῖς, / ὥς οὐδ’ ἄν Ἄρης σφ’ ἐκβάλοι πυργώματων” (468–469, *i on (sc. hoplit) više u skupovima slova / da ga ni Ares ne bi zbacio sa zidina*).

²³ Slater, 2002: 122.

²⁴ Tako i Ceccarelli, zbog manjka konteksta, samo piše „old writing” (2013: 199).

²⁵ Prema TrGF, 1985: 406. Prijevod: Kažu da i Eshil negdje na ovaj način kaže „γράμμα”, naprimjer „kako kaže stari zapis”, to jest poslovice.

‘argument’, ‘frazza’ („μυρίας ὡς εἰπεῖν λόγῳ“, Hdt. 2.37) ili ‘priča’.²⁶ Ako je Eshil na takav način iskoristio ovaj izraz, sigurno je aludirao na pisanje, iako možda tek metaforički.

Što se tiče ostalih neglagolskih derivata korijena *γραφ-*, ukupno ih je sedam. Sva tri primjera imenice *γραφή* imaju značenje slike (*Ag.* 242, 1329 i *Cho.* 232),²⁷ a njezine složenice *περιγραφή* i *ὕπογραφή* obje znače ‘otisak stopala’ i u tekstu drame razmaknute su za dva stiha:²⁸ „καὶ γὰρ δύο ἔστων τῶδε περιγραφὰ ποδοῖν” (i dva su otiska dvaju stopala, radi se o Orestovu i Piladovu otisku, *Cho.* 207)²⁹ i „πτέρναι τενόντων θ’ ὑπογραφαί” (*pete nogu i otisci*, *Cho.* 207). Nadalje, riječ *γραμματεύς* sačuvana je u fr. 358 („σὺ δέξ’ ἄπω[θεν] αὐτόν· οὐ γὰρ ἐγγύθεν / [βαλεῖς·] γέρων δὲ γραμματεὺς γενοῦ σαφής” – *ti ga primi [iz]daleka; nećeš, naime, izbliza / [pogoditi;] budi kao precizan stari tajnik/pisar*).³⁰ Ta riječ označava tajnika, što svojim korijenom implicira i pisarske dužnosti – naprimjer, glavni tajnik u Ateni izdavao bi dokumente sa zasjedanja skupština.³¹ Ovdje je, budući da se radi o staračkoj dioptriji (dalekovidnosti), vjerojatna aluzija na čitanje i/ili pisanje, tako da Ceccarelli prevodi ovako:³² „Face (?) him at a distance, because at close range you won't [hit?] him; be like a man who reads clearly in his old age.”³³ No, u istome ulomku razmatra mogućnost da *γραμματεύς* aludira na homersko korištenje glagola *ἐπιγράφω* u bojnome značenju.³⁴ Svakako, doslovno bi značenje bilo „budi (kao) precizan stari tajnik/pisar”, a bez konteksta teško da ćemo znati na što je točno aluzija. Naposljetku, pridjev *καλλίγραπτος* sačuvan je u fr. 78a – ulomku satirske igre *Θεωροὶ ἢ Ἰσθμιασταί* s prikazom scene u kojoj satiri (članovi kora) dolaze kao, kako se danas smatra,

²⁶ Vidi LSJ: s. v. *λόγος*. Otud je preuzet i Herodotov citat.

²⁷ Prvi primjer („πρέπουσα τῶς / ἐν γραφαῖς” – *bila je vidljiva kao / na slikama* u *Ag.* 241–242) opisuje Ifigeniju kao središnji lik na slici koji se ističe svojom odjećom (Raeburn, Thomas, 2011: 94). Što se tiče drugoga („βολαῖς ὑγρώσσω σπόγγος ὄλεσεν γραφήν” – *potezima je mokra spužva izbrisala sliku*), pregledani komentari ne spominju ikakvu mogućnost da se radi o zapisu (Raeburn, Thomas, 2011: 209; Ceccarelli, 2013: 190). *Cho.* 232 jasan je: „θήρειον γραφήν” (*životinjsku sliku*). Teoretski, dosta ovih primjera gdje se pretpostavlja slikarija (npr. na vazi) mogli bi biti i opisi (u književnome djelu), a stvar komplicira dodatno i činjenica da su postojala književna djela koja su ustvari opisi slikarija, npr. Filostratovo djelo *Εἰκόνες* (koje je, doduše, nastalo puno kasnije); kako sigurno znati referira li se govornik na nešto što je u originalu vidio, pročitao ili gledao kao priču u književnome djelu (npr. tragediji) ili zapamtio iz čitanja djela poput spomenutih *Εἰκόνες*? Smatram to nemogućim u bar nekim od slučajeva.

²⁸ Neki smatraju da je ovdje *lacuna*. Vidi Aeschylus, 1986: 96.

²⁹ Usp. Aeschylus, 1986: 96: „(...) two outlines of two feet, four altogether.”

³⁰ Ovaj fragment citira Plutarh u pitanju naslovljenom „Διὰ τὰ τὰ γράμματα πόρρωθεν οἱ πρεσβύτεροι μᾶλλον ἀναγιγνώσκουσιν” (*Quaest. conv.* 1.8, prema Plutarch, 1969: 80). Prijevod glasi: Zašto stariji ljudi radije čitaju slova izdaleka?

³¹ Vidi OCD: s. v. *grammateis*.

³² Ceccarelli, 2013: 199.

³³ Za ovaj fragment ne prati Radtovo, nego Sommersteinovo izdanje (Aeschylus, 2009a prema Ceccarelli, 2013: 199; autorica greškom navodi 2008. godinu): „†οὐδέ† ἄπω[θεν] αὐτόν· οὐ γὰρ ἐγγύθεν | [x –] γέρων δὲ γραμματεὺς γενοῦ σαφής.”

³⁴ Ceccarelli, 2013: 199: „If the context was indeed a combat, then the Homeric use of *ἐπιγράφω* to mean ‘to graze, to inflict a light wound’, typically with an arrow from afar, may have been the subtext of this allusion to writing.”

Dionizovi izaslanici.³⁵ Nama je važan dio fr. 78a.11–12: „εὐκταῖα κόσμον ταῦτ[α] τῷ θεῷ φέρω / καλλίγραπτον εὐχάν” (*nosim bogu ove zavjetne darove kao ures, / (kao) našminkanu molitvu*).³⁶ Ti zavjetni darovi zapravo su realistični prikazi satira (*εἰδωλον* u 6. stihu) i to neki tumače kao pločice (*πίνακες*) s naslikanim satirima,³⁷ no puno mi se uvjerljivijom čini teorija koju, između ostalih, zagovara Marconi,³⁸ a prema kojoj se ovdje cilja na našminkane ili oslikane glumačke maske, koje su stvarno bile višebojne.³⁹

2.2.2. Glagoli

Γράφω, čini se, u dva navrata kod Eshila ima značenje slikanja. Prvi i siguran primjer bio bi *Eum.* 50–52: „εἰδὸν ποτ’ ἤδη Φινέως γεγραμμένης / δεῖπνον φερούσας· ἄπτεροί γε μὴν ἰδεῖν / αὐτὰ” (*jednom sam ih vidjela (sc. harpije) naslikane / kako nose Finejevu hranu; bez perja bile su / one*). Sigurnost nam daje glagol *ὀράω* i to da su bile „ἄπτεροί γε μὴν ἰδεῖν αὐτὰ”. Drugi primjer (*Ag.* 799–801), u kojem se kor obraća Agamemnonu, malo je problematičniji: „σὺ δ’ ἐμοὶ τότε μὲν στέλλων στρατιὰν / Ἑλένης ἔνεκ’, οὐ γὰρ <σ> ἐπικεύσω, / κάρτ’ ἀπομούσως ἦσθα γεγραμμένος” (*ti si mi tada, kad si slao vojsku / zbog Helene – neću ti prešutjeti – / bio vrlo nepovoljno naslikan*). LSJ to shvaća u slikovnome smislu: „wast unfavourably painted”.⁴⁰ Dakle, to bi metaforički moglo značiti „učinilo mi se da si loše postupio”; Ceccarelli ne odbacuje mogućnost da se radi o pisanju, prema čemu bi Agamemnon bio „opisan vrlo nepovoljno”, no tvrdi da pridjev *ἀπόμουσος* (koji je iskorišten u svome priloškom obliku) naizgled podupire značenje slike.⁴¹ Na kraju zaključuje ovako: „(...) it is very difficult to choose here between the two meanings (the uncertainty may actually only be ours: this is one of those passages that show how identical writing and painting are).”⁴² Ostali primjeri glagola *γράφω* i *ἐγγράφω* nisu problematični i odnose se na pisanje: korov odgovor *γράφου* („upiši sebi”) iz *Cho.* 451 nadovezuje se na Elektrinu izjavu iz prijašnjega stiha: „τοιαῦτ’ ἀκούων <τάδ’> ἐν φρεσὶν <γράφου>” (*slušajući te stvari, upiši ih sebi u um*).⁴³

³⁵ Marconi, 2009: 12.

³⁶ Ne shvaćam zašto Ceccarelli sintaktički povezuje *κόσμον* i *καλλίγραπτον* (2013: 191); puno mi se uvjerljivijim čini Marconijevo shvaćanje prema kojemu su *κόσμον* i *καλλίγραπτον εὐχάν* odvojeni i odnose se na ono čemu će služiti zavjetni darovi, *εὐκταῖα ταῦτα* (2009: 12).

³⁷ Ovu teoriju i njezine zagovarateljke spominje Marconi (2005: 77).

³⁸ Marconi, 2005: 77–78.

³⁹ Literatura za oba stajališta može se naći u Marconi, 2009: 12.

⁴⁰ Vidi LSJ: s. v. *ἀπόμουσος*. S time se slaže i Demetrije Triklinije u svojoj sholiji, objašnjavajući riječ *γεγραμμένος* riječju *εἰζωγραφημένος* (prema Smith, 2013: 165). *Ζωγραφέω* znači ‘slikati, bojati, ukrašavati’ (vidi LSJ: s. v. *ζωγραφέω*).

⁴¹ Ceccarelli, 2013: 189.

⁴² Ibid.

⁴³ O tekstualnim problemima vezanim uz rekonstruirani *γράφου* u 450. stihu vidi Aeschylus, 1986: 166. Fraza *ἐν φρεσὶν γράφου* čini se točnom, tako da ćemo ovo računati u ukupan broj primjera.

Značenje je, dakako, metaforičko – „ono zapamti” kao u primjeru za *δέλτος* u *PV* 789. Primjere „Ταῦτ’ οὐ πίναξίν ἐστὶν ἐγγεγραμμένα” (*Supp.* 946) već smo susreli pri obrađivanju sintagme *πτουχαῖς βύβλων* (*Supp.* 947), kao i „ἦν ἐγγράφου μνήμοσιν δέλτοις φρενῶν” (*PV* 789). Stihovi „καὶ ταῦθ’ ἄμ’ ἐγγράψασθε πρὸς γεγραμμένοις / πολλοῖσιν ἄλλοις σωφρονίσμασιν πατρός” (*Supp.* 991–992 – *i to si zapišite pokraj mnogih drugih zapisanih / očevih poduka*) povezani su s *αἰνῶ φυλάττει τᾶμ’ ἔπη δελτουμένας* (*Supp.* 179).⁴⁴ Ovdje imamo dva važna termina, imperativ *ἐγγράψασθε* pored *γεγραμμένοις*, a očeve riječi (*τᾶμ’ ἔπη*) iz 179. stiha očito se sada shvaćaju kao već zapisane, odnosno, upamćene stvari, i njima se trebaju dodati nove (*ταῦθ’*). Jasno je da je riječ o prenesenome značenju. Metaforičkim moramo shvatiti i imperativ u dijalogu Klitemnestre i Oresta:⁴⁵ on je netom, skrivajući svoj pravi identitet, rekao u 682. stihu Klitemnestri da je Orest mrtav, te ona zaziva božicu *Ἄρα*, personalizirano prokletstvo, osvetu, i naposljetku kaže (*Cho.* 698–699): „νῦν δ’ ἥπερ ἐν δόμοισι βακχείας κακῆς / ἱατρὸς ἐλπὶς ἦν, προδοῦσαν ἔγγραφε” (*a sad nadu koja je bila u kući, bakhičke razuzdanosti / liječnicu, zapiši kao izdajicu*). Ovo nas može podsjetiti na našu frazu „piši propalo”, i semantički joj se zaista čini bliskim. Posljednja dva primjera tiču se božice Dike: prvi (fr. 281a.21) smo već susreli obrađujući *δέλτος*, no tu je *γράφουσα* rekonstruirano, tako da to nećemo brojati. Drugi se odnosi na poštovanje prema roditeljima, kako je zapisano u Dikinim zakonima (*Supp.* 707–709): „τό τ’ αὖ τεκόντων σέβας, / τρίτον τόδ’ ἐν θεσμίσις / Δίκας γέγραπται μεγιστοτίμου” (*a poštovanje prema roditeljima / zapisano je kao treće među zakonima / prečasnje Dike*). Nameće se pitanje radi li se ovdje o nečemu što je stvarno zapisano ili samo takvim zamišljeno; Ceccarelli naginje metaforičkomu značenju.⁴⁶

2.3. Derivati od *ἐπιστελλ-*

Zadnje na što se trebamo osvrnuti riječi su *ἐπιστολή* i *ἐπιστέλλω*. Prvo je značenje glagola *ἐπιστέλλω* ‘slati’, tako da je i prvo značenje imenice *ἐπιστολή* ‘ono što je poslano preko glasnika; poruka; zapovijed’.⁴⁷ Upravo se tako ona pojavljuje kod Eshila, uvijek u množini, bez značenja pisma.⁴⁸ Naprimjer, iako su Perzijanci imali vrlo razvijen poštanski sustav,⁴⁹ u tragediji koja se njima bavi nemamo indicija da se radi o pisanome dokumentu kada Darijev duh govori (*Pers.* 782–783): „Ξέρξης δ’ ἐμὸς παῖς νέος ἐὼν νέα φρονεῖ, / κού μνημονεύει τὰς

⁴⁴ Ceccarelli, 2013: 194.

⁴⁵ U rukopisu nije sačuvan imperativni oblik, no on se čini prihvatljivim i ima potporu sholije (Aeschylus, 1986: 235–236).

⁴⁶ Ceccarelli, 2013: 194.

⁴⁷ Vidi LSJ: s. vv. *ἐπιστέλλω*, *ἐπιστολή*.

⁴⁸ Ceccarelli, 2013: 199.

⁴⁹ Rosenmeyer, 2001: 24.

ἐμὰς ἐπιστολάς” (*moj sin Kserkso, jer je mlad, misli kao mladić / i ne sjeća se svojih zapovijedi*). Sličan je i Danajev govor kćerima (*Supp.* 1012–1013) – „μόνον φύλαξαι τάσδ’ ἐπιστολάς πατρός, / τὸ σωφρονεῖν τιμῶσα τοῦ βίου πλέον” (*samo čuvaj ove očeve zapovijedi, / više cijeneći razum od života*) – koji svojim φύλαξαι podsjeća na *Supp.* 179 (*αἰνῶ φύλάξαι τὰμ’ ἔπη δελτουμένας*); ni ovdje ne možemo podrazumijevati nešto što je stvarno napisano. Podudaran je i primjer u Kratosovu obraćanju Prometeju (*PV* 3–4): „Ἥφαιστε, σοὶ δὲ χρὴ μέλειν ἐπιστολάς / ἄς σοι πατὴρ ἐφεῖτο” (*Hefeste, trebaš mariti za naredbe / koje ti je otac zapovjedio*). *Ἐφεῖτο* iz četvrtoga stiha koristi se u svome medijalnom značenju ‘zapovjediti, narediti’, i ne znači ‘slati’.⁵⁰ Ništa se drukčijim ne čini ni fr. 293 („x – ἄκουε τὰς ἐμὰς ἐπιστολάς” – *čuj moje zapovijedi*) za koji nam nedostaje kontekst.

Kod glagola nailazimo na jednaku situaciju; ἐπιστέλλω se koristi u značenju ‘zapovijedati (usmenim putem)’ u sljedećim primjerima:

- *Ag.* 908: „αἷς ἐπέσταλται τέλος” – *kojima je zapovjedbena dužnost*;
- *Eum.* 743: „ὄσοις δικαστῶν τοῦτ’ ἐπέσταλται τέλος” – *kojim je sudcima ta dužnost zapovjedbena*;
- *Sept.* 1012: „οὕτω μὲν ἀμφὶ τοῦδ’ ἐπέσταλται λέγειν” – *tako mi je zapovjedbena da o njemu govorim*;
- *Eum.* 205: „καὶ προστραπέσθαι τούσδ’ ἐπέστελλον δόμους” – *i zapovijedah da apelira na ovaj dom*),
- *Cho.* 779: „ἄγγελ’ ἰοῦσα, πρᾶσσε τὰπεσταλμένα” – *idi i javi, izvrši zapovijedi*; ovdje supstantiviran u participskome obliku.

2.4. Pregled termina kod Eshila

U Eshilovim dramama pronađena su ukupno 42 primjera, a distribuciju njihovih približnih značenja (rekonstruiranih iz konteksta odlomaka u kojima se pojavljuju) pregledno prikazujem u tablici koja slijedi.

Tablica 1. Termini i značenja u Eshilovim djelima

Termin	Značenje	Broj primjera	Mjesta pojavljivanja
Metonimijski termini			
βύβλος	papirus (biljka)	1	<i>Supp.</i> 761
	papirus (materijal)	1	<i>Supp.</i> 947
δέλτος	pločica (za pisanje)	2	<i>PV</i> 789, fr. 281a.21

⁵⁰ Vidi LSJ: s. v. ἐφήμη.

<i>δελτογράφος</i>	koji zapisuje na pločicu ⁵¹	1	<i>Eum.</i> 275
<i>δελτόομαι</i>	zapisivati sebi na pločice	1	<i>Supp.</i> 179
<i>πίναξ</i>	pločica za pisanje	3	<i>Supp.</i> 463 i 946, fr. 281a.22
<i>πτυχή</i>	stranica ⁵²	1	<i>Supp.</i> 947
Derivati od γραφ-			
<i>γράμμα</i>	slovo	5	<i>PV</i> 460, <i>Sept.</i> 434, 468, 646 i 660
	zapis	1	fr. 331
<i>γραφή</i>	slika	3	<i>Ag.</i> 242 i 1329, <i>Cho.</i> 232
<i>περιγραφή</i>	otisak stopala	1	<i>Cho.</i> 207
<i>ύπογραφή</i>	otisak stopala	1	<i>Cho.</i> 209
<i>γραμματεύς</i>	tajnik/pisar	1	fr. 358.2
<i>καλλίγραπτος</i>	lijepo obojan	1	fr. 78a.12
<i>γράφω</i>	slikati	2	<i>Ag.</i> 801, <i>Eum.</i> 50
	pisati	4	<i>Cho.</i> 450 i 451, <i>Supp.</i> 709 i 991
<i>έγγράφω</i>	pisati	4	<i>Cho.</i> 699, <i>PV</i> 789, <i>Supp.</i> 946 i 991
Derivati od έπιστελλ-			
<i>έπιστολή</i>	usmena zapovijed	4	<i>Pers.</i> 783, <i>PV</i> 3, <i>Supp.</i> 1012, fr. 293
<i>έπιστέλλω</i>	zapovijedati	5	<i>Ag.</i> 908, <i>Cho.</i> 779, <i>Eum.</i> 205 i 743, <i>Sept.</i> 1012

Od sveukupno 42 primjera, 10 ih otpada na metonimijske pojmove, 23 na derivate od *γράφ-*, a 9 na derivate od *έπιστελλ-*. Na usmene zapovijedi otpada cijela treća grupa. Šest se puta termini koriste u poveznici sa slikanjem/bojanjem, a 2 primjera odnose se na otisak stopala. Uz pisanje vezana su 24 primjera, unutar prve grupe 9, unutar druge 15, a unutar treće nijedan. Od toga broja, 12 bismo mogli ubrajati među primjere pravoga pisanja (*PV* 460, *Sept.* 434, 468, 646 i 660, *Supp.* 946 i 947 s po dva termina, fr. 281a.21 i 22, te fr. 331), a 12 među metaforičko pisanje (*Cho.* 450, 451 i 699, *Eum.* 275, *PV* 789 s dva termina, *Supp.* 179, 463, 709 i 991 s dva termina, te fr. 358.2).⁵³ Ne pojavljuju se nikakve pisane poruke ni zapovijedi, a pogotovo ne pisma. Što se tiče zastupljenosti u dramama, jedino su vrijedne spomena *Pribjegarke* s 9 relevantnih primjera i *Sedmorica protiv Tebe* s 4 primjera pravoga pisanja, među kojima su 3 citata natpisa na štitovima (2 direktna, 1 indirektan).

⁵¹ Iako se *δελτογράφω* u tekstu iskoristilo kao metafora za pamćenje, to ne utječe na značenje glagola; metafora kao stilsko sredstvo utječe na interpretaciju glagola u kontekstu. Kada bih za značenje glagola stavio metaforičko značenje, izgubila bi se aluzija na pisanje (koja je svakako tu).

⁵² Približno značenje.

⁵³ Za sva tri autora pod primjerima pravoga pisanja podrazumijevam termine koji su se koristili za stvarne zapise (neovisno o tome pojavljuju li se na sceni ili ne) i za primjere u kojima je jasno da se ne cilja na nekakvu metaforu: usp. „ταῦτ' οὐ πίναξίν ἐστιν ἐγγεγραμμένα” iz *Supp.* 946 – iako se radi o nečemu što *nije* zapisano, jasno je da se ovaj izraz ne koristi metaforički zato što se opisuje usmena odluka koja nije zapisana. S druge strane, izraz „ἦν ἐγγράφου μνήμοσιν δέλοισι φρενῶν” iz *PV* 789 očit je primjer metaforičkoga pisanja.

3. SOFOKLO

Kod Sofokla pronađena su dvadeset i dva primjera termina koji mogu upućivati na pisanje,⁵⁴ što je skoro dvostruko manje nego kod Eshila. Za razliku od Eshilovih šesnaest, ovdje je pronađeno deset različitih termina – osam pojmova koriste oba pisca, a dva susrećemo tek u Sofoklovim djelima.

Među metonimijske termine pripadaju dvije riječi sa sveukupno sedam primjera: imenica *δέλτος* spominje se četiri puta (*Trach.* 47, 157 i 683 te fr. 597), a *πτύχη* triput (*OT* 1026, fr. 144.1 i fr. 494).

Derivati korijena *γραφ-* pojavljuju se deset puta. Imenica *γράμμα* spominje se triput (fr. 144.1, fr. 514 i fr. 784), a *γραφή* jednom (*Trach.* 683). Jedan je pridjev, *ἄγραπτος* (*Ant.* 454). Glagol *γράφω* pojavljuje se triput (*OT* 411, *Phil.* 1325 te fr. 811), a *ἐγγράφω* i *εἰσγράφω* po jednom (*Trach.* 157 i 1167).

Samo je pet primjera u posljednjoj kategoriji. Imenica *ἐπιστολή* pojavljuje se četiri puta (*Aj.* 781, *OC* 1601, *Trach.* 493 i fr. 128), a glagol *ἐπιστέλλω* jednom (*OT* 106).

3.1. Metonimijski termini

3.1.1. Δέλτος

Imenica *δέλτος* triput se pojavljuje u istoj drami, *Trahinjankama*. Heraklo je otišao od kuće i svojoj ženi Dejaniri ostavio poruku: „τοιαύτην ἐμοί / δέλτον λιπὼν ἔστειχε” (*onu mi je / pločicu ostavio i krenuo* u *Trach.* 46–47).⁵⁵ Stotinjak stihova kasnije spominje se ista pločica (156–158): „τότ’ ἐν δόμοις / λείπει παλαιὰν δέλτον ἐγγεγραμμένην / ξυνοθήμαθ’” (*tada u domu / ostavlja staru pločicu ispisanu / znakovima/šiframa*). Jebb izraz *ξυνοθήμαθ’* povezuje s homerskim *σήματα λυγρὰ* i smatra vjerojatnijim da se odnosi na uobičajen način pisanja, a ne šifrirani (prema kasnijemu značenju riječi *σύνθημα*).⁵⁶ Sljedeći nam stihovi (161. i dalje) otkrivaju da je ovo zapravo oporuka u kojoj se nalazila podjela imetka, no treba je se shvatiti uvjetno. Kasnije je napisao (tekst na pločici nije citiran, nego ga prepričava Dejanira) da postoji i šansa da će preživjeti – proročište u Dodoni proreklo je da će nakon petnaest mjeseci ili umrijeti ili živjeti bezbolnim životom (stihovi 164–172). Posljednja pojava pločice u *Trahinjankama* petsto je stihova kasnije, kada Dejanira objašnjava *Trahinjankama* (koru) što

⁵⁴ Za tekstove Sofoklovih sačuvanih tragedija koristio sam kritička izdanja Dawea: *Aj.* – Sophocles, 2013a; *Ant.* – Sophocles, 2013b; *OC* – Sophocles, 2013c; *OT* – Sophocles, 1982; *Phil.* – Sophocles, 2013d; *Trach.* – Sophocles, 2013e. Fragmenti su navedeni prema TrGF, 1999. Ostali podatci o izdanjima mogu se pronaći na popisu literature na kraju rada.

⁵⁵ Treba uzeti u obzir da Dawe izbacuje stihove 46–48 (Sophocles, 2013e: 4).

⁵⁶ Sophocles, 1892: 28.

treba učiniti s peplosom („τὸν ἐνδυτῆρα πέπλον”, 674. stih). Kentaur Nes lukavo ju je nagovorio na to, i ona se tih *pravila* („θεσμῶν”, 682. stih) sjeća kao zapisa koji se teško skida s brončane pločice („χαλκῆς ὅπως δύσνιπτον ἐκ δέλτου γραφήν”, 683. stih). Izraz *pravila/zakoni* i *brončana pločica* naveli su Jebba da ovdje vidi usporedbu sa zakonima koji su se tako često zapisivali.⁵⁷ Možda ovo, pak, simbolizira koliko je pažljivo Heraklova žena zapamtila ova uputstva – bronca je izdržljivija od, primjerice, voštane pločice.⁵⁸ Možemo zaključiti da se sve tri pločice u *Trahinjankama* odnose na pravo pisanje (premda je u posljednjemu primjeru iskorišteno kao usporedba). Četvrta je pojava imenice *δέλτος* u fragmentu drame *Triptolem* (fr. 597): „θοῦ δ’ ἐν φρενὸς δέλτοισι τοὺς ἐμοὺς λόγους” (*stavi moje riječi na pločice uma*); shvaćam ju metaforički i služi kao poticanje na pažljivo slušanje, odnosno pamćenje. Ovakav smo primjer imali i kod Eshila (*PV* 789).

3.1.2. Πτυχή

Imenica *πτυχή* pojavljuje se triput, i svaki put s drukčijim značenjem. U *OT* 1026 znači ‘dolina’: „εὐρὼν ναπαίαις ἐν Κιθαιρῶνος πτυχαῖς” (*našavši (sc. te) u šumskim dolinama Kiterona*). Ni fragment iz *Peleja* nema poveznicu s pisanjem (fr. 494): „καὶ ξηραλοιφῶν εἴματος διὰ πτυχῶν” (*i trljajući uljem kroz nabore odore*). No, *Skup Ahejaca* odskače (fr. 144): „σὺ δ’ ἐν θρόνοισι γραμμάτων πτυχὰς ἔχων / νέμ’ εἴ τις οὐ πάρεστιν ὃς ξυνώμοσεν” (*a ti na stolicima, držeći pločice sa slovima, / prozivaj je li netko tko je dao zakletvu odsutan*). Riječ *πτυχὰς* nalazi se samostalno, odnosno nije definirana riječju kao, primjerice, *βύβλων* kod Eshila. LSJ u ovom slučaju *πτυχή* definira kao „writing tablets”.⁵⁹ Nažalost, nemamo više primjera po kojima bismo zaključili jesu li ove *πτυχὰς* pločice jedne *δέλτος*, ili svaka *πτυχή* zasebno predstavlja cijeli *δέλτος*. Sadržaj, ipak, možemo pretpostaviti po kontekstu i nazivu predstave, a to su imena ljudi koji bi trebali prisustvovati skupu. Pločica iz ovoga fragmenta definitivno je fizički predmet koji na sebi nosi zapis, a ne metafora.

3.2. Derivati od γραφ-

3.2.1. Imenice

Slijede imenički derivati korijena *γραφ-*, odnosno *γράμμα* i *γραφή*. Potonji smo već susreli pri obradi pločica u *Trach.* 683, i tu se definitivno radi o stvarnome zapisu (no ne i fizički prisutnome na sceni). Netom obrađeni fr. 144 sadrži imenicu *γραμμάτων* u sintagmi

⁵⁷ Sophocles, 1892: 106.

⁵⁸ Ceccarelli, 2013: 204.

⁵⁹ LSJ: s. v. πτύξ.

„γραμμάτων πτυχὰς” (*pločice sa slovima*, fr. 144.1). Ona se tu nalazi u sintaktičkoj ulozi genitiva obilja i, kao i u slučaju *γραφῆ*, riječ je o pravome zapisu koji je ovaj put, kako se iz teksta čini, na sceni. Sljedeći primjer, također iz fragmenta, sastoji se od samo dvije riječi: „Φοινικίους γράμμασι” (*feničkim slovima*, fr. 514). Ova je sintagma sačuvana preko Hesihija, gramatičara čiji nam je leksikon danas dostupan u skraćenoj verziji.⁶⁰ Ipak, nema sumnje da se i u ovome fragmentu radi o pisanju zbog popratnog Hesihijeva komentara: „Φοινικίους γράμμασι : Σοφοκλῆς Ποιμέσιν. ἐπεὶ δοκεῖ Κάδμος αὐτὰ ἐκ Φοινίκης κεκομικέναι” (*feničkim slovima: Sofoklo u Pastirima. Zato što se čini da ih je Kadmo donio iz Fenikije*).⁶¹ Ovaj je izraz povezan s tradicionalnom pričom da je Kadmo Grčku upoznao sa slovima i pisanjem.⁶² Nažalost, ne možemo znati u kakvom se kontekstu ova sintagma iskoristila i radi li se o stvarnome pisanju ili tek o metafori. Naposljetku, *γράμμα* se pojavljuje u fr. 784 u jednini. Kao i u prošlomu primjeru, sačuvane su samo dvije riječi („γράμμα κηρύκειον”, *glasnički zapis*), no ovdje je značenje teže za odgonetnuti. Sintagma je sačuvana u djelu *Etymologicum Magnum*, u natuknici o pridjevu *κηρύκειον*.⁶³ Ceccarelli sintagmu prevodi kao „writing of the herald”, ograđujući se da zbog konteksta ne možemo znati pravo značenje, odnosno je li to „a symbol or a long piece of writing (a message)”.⁶⁴ Spominje i prijedlog (koji prenosi i Radt, a potječe od Wagnera)⁶⁵ da bi se na ovo mogla odnositi natuknica *κηρύκειος γραφή* iz Sude.⁶⁶ Aristofan u *Ženama na svetkovini Tezmoforija* piše (778–780): „ἄγε δὴ πινάκων ξεστῶν δέλτοι, / δέξασθε σμίλης ὀλκούς, / κήρυκας ἐμῶν μόχθων“ (*hajde, pločice ugladenih ploča, / primite tragove dljijeta, / glasnike mojih muka*).⁶⁷ Tu je tekst koji će biti urezan (*δέξασθε σμίλης ὀλκούς*) personificiran kao „glasnik”. Možda se nešto slično tomu nalazilo i u spornome Sofoklovu fragmentu. U tome bi se slučaju *γράμμα κηρύκειον* mogla shvatiti kao tekst koji funkcionira kao glasnik. S druge strane, moguće je da se jednostavno odnosi na pisanu poruku koju će glasnik (ili bilo koja osoba) donijeti do odredišta. Iako je kontekst ovoga fragmenta nepoznat, očito se barem aludira na pisanje. Nažalost, ne može se odgovoriti na pitanje je li to doslovno ili metaforičko pisanje.

⁶⁰ Vidi OCD: s. v. Hesychius.

⁶¹ Hsch. φ 688 prema TrGF, 1999: 401.

⁶² Edwards, 1979: 45.

⁶³ TrGF, 1999: 537.

⁶⁴ Ceccarelli, 2013: 200.

⁶⁵ TrGF, 1999: 537.

⁶⁶ Ceccarelli, 2013: 200. Natuknica se ne objašnjava u Sudi (TrGF, 1999: 537).

⁶⁷ Aristofanov tekst preuzet prema Aristophanes, 2004.

3.2.2. Ἄγραπτος

Jedini s obzirom na fokus ovoga rada relevantan pridjev u Sofoklovim dramama, ἄγραπτος, izgovara Antigona u istoimenoj drami (453–455) u razgovoru s Kreontom: „οὐδὲ σθένειν τοσοῦτον ὠϊόμην τὰ σὰ / κηρύγμαθ' ὥστ' ἄγραπτα κάσφαλῆ θεῶν / νόμιμα δύνασθαι θνητὸν ὄνθ' ὑπερδραμεῖν” (*niti sam smatrala da su toliko jake tvoje / zapovijedi, da bi nepisane i postojane božanske / zakone smrtnik mogao pregaziti*). Spominju se, dakle, nepisani božji zakoni koji su stavljeni u opreku s usmenom zapovijedi običnoga čovjeka.⁶⁸ Funkcioniraju li ovdje ἄγραπτα νόμιμα kao običajno pravo, koje se još i za vrijeme Sofoklova života poštivalo?⁶⁹ Ovaj citat pomaže u argumentaciji da su Dikini zakoni iz Eshilovih *Pribjegarki* („ἐν θεσμίοις / Δίκας γέγραπται μεγιστοτίμου”, 708–709) nepisani i da se pisanje ne povezuje uz sferu bogova.

3.2.3. Glagoli

Glagolski derivati korijena γραφ-, γράφω, ἐγγράφω i εἰσγράφω, čine ukupno pet primjera. Počinjemo s prvim glagolom (*OT* 410–411): „οὐ γάρ τι σοὶ ζῶ δοῦλος, ἀλλὰ Λοξίαι, / ὥστ' οὐ Κρέοντος προστάτου γεγράψομαι” (*ne živim, naime, kao rob tebi, nego Loksiji, / tako da neću biti zapisan pod Kreontom kao zaštitnikom*). Dawe navodi dva značenja: prema prvome, Tiresija jednostavno želi reći da nije Kreontov „strančar”, dok bi drugo aludiralo na zakon povezan s ulogom građanina koji je *προστάτης*.⁷⁰ Taj građanin predstavljao bi svoga „potpisnika” na sudu, i ovdje može biti aluzija na stvarno pisanje;⁷¹ ovaj je primjer, ipak, metaforički. Sljedeća je pojava iz *Filokteta* (1325): „καὶ ταῦτ' ἐπίστω, καὶ γράφου φρενῶν ἔσω” (*i to znaj, i zapiši si u um*).⁷² Poput primjera s pločicama iz fr. 597, glagol je ovdje metaforički iskorišten kao poziv na pamćenje izrečenoga. Glagol γράφω posljednji se put pojavljuje u fr. 811: „ὄρκους ἐγὼ γυναικὸς εἰς ὕδωρ γράφω” (*ja zakletve žene pišem po vodi*). Očito se radi o metafori kojom se želi istaknuti nepovjerenje u obećanja žena. Druga dva derivata, ἐγγράφω i εἰσγράφω, nalaze se u *Trahinjankama*. Prvi smo već susreli pri obradi imenice δέλτος u *Trach.* 157 („δέλτον ἐγγεγραμμένην”) – radi se o stvarnome pisanju na fizičkom predmetu. Tisuću stihova kasnije Heraklo svome sinu Hilu spominje proročanstva

⁶⁸ Ceccarelli, 2013: 201.

⁶⁹ Thomas, 1992: 68.

⁷⁰ Sophocles, 1982: 134–135.

⁷¹ Sophocles, 2018: 300–301.

⁷² Dawe izbacuje ovaj redak (Sophocles, 2013d: 64).

koja si je *zapisao* u Dodoni („ἐξεγραψάμην”, 1167).⁷³ Dakle, i ovdje imamo slučaj doslovnoga značenja.

3.3. Derivati od *ἐπιστελλ-*

Posljednji termini koje ćemo obraditi su *ἐπιστολή* i *ἐπιστέλλω*. Počinjemo jedinim primjerom glagola, a nalazi se u *OT* 106: „τούτου θανόντος νῦν ἐπιστέλλει σαφῶς / τοὺς αὐτοέντας χειρὶ τιμωρεῖν †τινας†” (*budući da je ovaj* (sc. *Laj*) *mrtav, sad jasno zapovijeda* (sc. *Apolon*) / *da se rukom kazne ubojice, koji god da jesu*).⁷⁴ *Ἐπιστέλλω* se, dakle, koristi u značenju ‘zapovijedati’, i očito je riječ o usmenoj zapovijedi. *Ἐπιστολή* pronalazimo četiri puta, svaki put u akuzativu množine. Prvo ćemo obraditi primjer u *Aj.* 781: „ὁ δ’ εὐθὺς ἐξ ἔδρας / πέμπει με σοὶ φέροντα τασδ’ ἐπιστολάς / Τεῦκρος φυλάσσειν” (*Teukro me sa sjedala odmah / poslao tebi s ovim zapovijedima / da ih vršiš*). Ova zapovijed, da Ajant taj dan ne smije izlaziti iz doma, navodi se u prijašnjim stihovima (753–755). Glasnik to govori kuru, a kasnije ponavlja i Tekmesi, Ajantovoj robinji (795–796). Očito se radi o usmenoj zapovijedi, inače bi predao pismo. Ista je situacija u *OC* 1601–1602, gdje se radi o Edipovim usmenim zapovijedima koje su njegove kćeri izvršile: „τάσδ’ ἐπιστολάς πατρὶ / ταχεῖ ἴππευσαν ξὺν χρόνῳ” (*one su zapovijedi ocu / brzo izvršile*);⁷⁵ trebale su mu donijeti vodu za pranje i žrtvu ljevanicu („λουτρὰ καὶ χοάς”, 1599). S druge strane, Dejanirine su riječi u *Trahinjankama* na prvi pogled malo teže shvatljive (492–493) kada kaže: „ἀλλ’ εἴσω στέγης / χωρῶμεν, ὡς λόγων τ’ ἐπιστολάς φέρεις” (*no unutar kuće / uđimo, kako bi (ti) prenio poruke (od) riječi*). Teško mi je zamisliti Dejaniru kako Heraklu šalje nekakve zapovijedi, no čini se da se ovo odnosi na način postupanja s peplosom koji mu ona šalje (stihovi 604–609).⁷⁶ Svakako, kao što Jebb primjećuje, radi se o usmenoj poruci (uputi).⁷⁷ Posljednji ulomak, kao što kaže Ceccarelli,⁷⁸ ne može se protumačiti; ulomak je prekratak (fr. 128): „μηδὲν φοβεῖσθε προσφάτους ἐπιστολάς”

⁷³ Jebb glagol *εἰσεγραψάμην* objašnjava ovako: „wrote for his own use in the *δέλτος* (157)” (Sophocles, 1892: 169).

⁷⁴ Ovakva upotreba zamjenice *τινας* („koi god da jesu”) netočna je, vidi Sophocles, 1982: 97–98. Suprotno tome, vidi Sophocles, 2018: 199.

⁷⁵ LSJ u natuknici za glagol *πορεύω* navodi, između ostalih, i ovaj primjer: „of things, *bring, carry*, ἐπιστολάς πατρὶ S. OC 1602”. Očito se ne cilja na smisao prenošenja zapovijedi, jer upravo je kćerima otac nešto naredio. Uzimajući u obzir da se radi o stvarima („of things”), ovdje se *ἐπιστολάς*, naizgled, shvaća kao stvari koje su naredene (za donijeti), no to nema smisla. Puno mi se logičnijim čini shvatiti *ἐπιστολάς πατρὶ ἐπόρευσαν* kao „izvršile su ocu zapovijedi”, gdje bi *πατρὶ* bio u sintaktičkoj službi dativa koristi. Usp. „discharged these duties swiftly for their father” (Sophocles, 1994: 579).

⁷⁶ Jebb ovako tumači (Sophocles, 1892: 76): „‘mandates consisting in words’ (defining gen.), *i.e.*, her (verbal) messages to Heracles, as distinguished from the *δῶρα*. Sophocles, like Aesch., uses *ἐπιστολή* only in the general sense of ‘mandate’ (*O. C.* 1601, *Ai.* 781): Eur. uses it also with ref. to a written letter (*I. A.* 111 etc.)” Pretpostavljam da su ti naputci izrečeni u stihovima koje sam naveo (604–609).

⁷⁷ Sophocles, 1892: 76.

⁷⁸ Ceccarelli, 2013: 200.

(*ne plaši se novih zapovijedi/pisama*). Uzimajući u obzir činjenicu da su ostala tri primjera ove imenice usmena zapovijed, mogli bismo i ovdje to pretpostaviti, no bez ikakve potpore konteksta.

3.4. Pregled termina kod Sofokla

Sveukupno, u Sofoklovim dramama pronađena su 22 primjera. Sljedeća tablica prikazuje distribuciju njihovih približnih značenja (rekonstruiranih iz konteksta odlomaka u kojima se pojavljuju).

Tablica 2. Termini i značenja u Sofoklovim djelima

Termin	Značenje	Broj primjera	Mjesta pojavljivanja
Metonimijski termini			
<i>δέλτος</i>	pločica (za pisanje)	4	<i>Trach.</i> 47, 157 i 683, fr. 597
<i>πτυχή</i>	dolina	1	<i>OT</i> 1026
	nabor	1	fr. 494
	pločica (za pisanje)	1	fr. 144.1
Derivati od γραφ-			
<i>γράμμα</i>	slovo	2	fr. 144.1, fr. 514
	zapis	1	fr. 784
<i>γραφή</i>	zapis	1	<i>Trach.</i> 683
<i>ἀγραπτος</i>	nepisan	1	<i>Ant.</i> 454
<i>γράφω</i>	pisati	3	<i>OT</i> 411, <i>Phil.</i> 1325, fr. 811
<i>ἐγγράφω</i>	pisati	1	<i>Trach.</i> 157
<i>εἰσγράφω</i>	pisati	1	<i>Trach.</i> 1167
Derivati od ἐπιστελλ-			
<i>ἐπιστολή</i>	usmena zapovijed	4	<i>Aj.</i> 781, <i>OC</i> 1601, <i>Trach.</i> 493, fr. 128
<i>ἐπιστέλλω</i>	zapovijedati	1	<i>OT</i> 106

Prema našoj trojnoj podjeli, 7 je primjera u prvoj grupi, 10 u drugoj grupi, a 5 u trećoj. Samo 7 od sveukupno 22 primjera ne nalazi se ni u kakvoj povezanosti s pisanjem (cijela treća grupa i *πτυχή* dvaput – *OT* 1026 i fr. 494). Dakle, kao i kod Eshila, derivati od *ἐπιστελλ-* koriste se isključivo za usmene zapovijedi; slika nema. Od 15 termina koji se koriste za pisanje, 5 ih spada u prvu, a 10 u drugu kategoriju. Što se tiče termina relevantnih za pisanje, 12 ih se odnosi na pravo pisanje (*Ant.* 454, *Trach.* 47, 157 s dva termina, 683 s dva termina i 1167, fr. 144.1 s dva termina, fr. 514 te fr. 784),⁷⁹ a samo 4 na metaforičko (*Phil.* 1325, *OT* 411, fr. 597 i fr. 811). Primjećujem da je pisanje izrazito prisutno u *Trahinjankama*, gdje se aluzije na njega pojavljuju čak šest puta – jednom u usporedbi, ostalih pet puta na doslovniji način. Heraklova

⁷⁹ Za fr. 514 i 784 nedostaje nam kontekst, no pretpostavit ćemo da spada u prvu kategoriju.

oporuka i proročanstvo koje je bio zapisao bilo je značajno i spominje se dva puta u početnome dijelu tragedije; na kraju drame heroj shvaća pravi značaj proročanstva koje se u tome trenutku ispunjavalo. Rosenmeyer je u Dejanirinom slanju peplosa i usmene poruke primijetila sličnost sa slanjem pisma.⁸⁰ Ipak, pisanih dokumenata koje bismo mogli smatrati pravim pismima kod Sofokla nema, osim ako bismo time smatrali *γράμμα κηρύκειον* (*glasnički zapis*, fr. 784), no bilo kakvi zaključci u vezi toga ostaju bez potkrjepe. Uz prethodno analizirane primjere koji potječu iz cjelovito sačuvanih Sofoklovih drama, postoji podatak da je u jednom prizoru njegove izgubljene satirske drame *Tezej* jedan od glumaca plesom prikazao slova (koja skupa tvore ime Tezej).⁸¹ Očito je i u toj drami pisanje (ili pismenost) imalo važnu ulogu.

4. EURIPID

Pretraga Euripidovih djela dala je zanimljive rezultate; u usporedbi s Eshilovim i Sofoklovim, njegove drame doslovno obiluju terminima s potencijalom poveznice s pisanjem. Njihov je ukupan broj čak 135,⁸² što je otprilike trostruko više nego što ih je pronađeno u Eshilovim, a šesterostruko više nego u Sofoklovim dramama.

Od metonimijskih termina, koji se spominju pedeset i sedam puta, imenica *δέλτος* pojavljuje se trideset puta (*Hipp.* 856, 865, 877 i 1057, *IA* 35, 98, 109, 112, 116, 155, 307, 322, 798, 891 i 894, *IT* 584, 603, 615, 636, 641, 667, 727, 733, 756, 760, 787 i 791, fr. 369.6, fr. 506.2 i fr. 578.9), *πτύχῃ/πτύξ* dvadeset i dva puta (*Andr.* 1277, *Bacch.* 62, 797, 945 i 1219, *Hel.* 44 i 605, *HF* 240, *IA* 98 i 112, *IT* 9, 760 i 1082, *Or.* 1631 i 1636, *Phoen.* 84, *Supp.* 212, 757 i 979, fr. 228a.20, fr. 506.2 i fr. 779.7),⁸³ složenica *διαπτυχῆ* dvaput (*IT* 727 i 793) te *σανίς* tri puta (*Alc.* 967, *Hel.* 1556 i *Or.* 1221).

Ukupan je broj derivata korijena *γραφ-* šezdeset i dva. Petnaest se puta pojavljuje imenica *γράμμα* (*Hipp.* 387, 954 i 1253, *IA* 37, 118 i 322, *Ion* 1146, *IT* 594, 745, 764 i 793, fr. 382.1, fr. 578.3, fr. 923.2 i fr. 1059.5), *ἐπίγραμμα* jednom (*Tro.* 1191), *γραμμῆ* četiri puta (*El.* 956, fr. 169 te fr. 382.5 i 11), a *γραφῆ* četrnaest puta (*Hec.* 866, *Hipp.* 451, 879, 1005 i 1311,

⁸⁰ „Thus, while the actual message sent through Lichas is still oral, Deianeira adds a concrete token of her love. The robe sealed in its casket functions almost as a letter would: it attempts to bridge the distance between the separated lovers, defends its authenticity by way of a signet ring, and metaphorically transfers Deianeira's love with it to its recipient, Heracles.” (Rosenmeyer, 2001: 62).

⁸¹ Ceccarelli, 2013: 238.

⁸² Koristio sam sljedeća izdanja: *Alc.* – Euripides, 2011a; *Andr.* – Euripides, 1984; *Bacch.* – Euripides, 2018a; *El.* – Euripides, 2013a; *Hec.* – Euripides, 2013b; *Hel.* – Euripides, 1994b; *Heracl.* – Euripides, 2011b; *HF* – Euripides, 1981; *Hipp.* – Euripides, 2013c; *IA* – Euripides, 2010; *Ion* – Euripides, 2018b; *IT* – Euripides, 1981; *Or.* – Euripides, 1994b; *Phoen.* – Euripides, 2013d; *Supp.* – Euripides, 1981; *Tro.* – Euripides, 2013e. Izdanja Euripides 1981, 1984 i 1994b preuzeta su iz baze podataka *TLG* preko programa *Diogenes*. Fragmenti su navedeni prema TrGF, 2004. Ostali podatci o izdanjima mogu se pronaći na popisu literature na kraju rada.

⁸³ Prije se Euripidu pripisivao i fr. 1130.2, no sada se ubraja u *fragmenta adespota* (TrGF, 2004: 1029).

IA 363, *Ion* 271, *IT* 735 i 762, *Phoen.* 129 i 1135, *Tro.* 687, fr. 618.2 i fr. 1059.5). Po jednom se pojavljuje imenica *γραφεύς* (*Hec.* 807), kao i pridjevi *μελεγγραφής* (fr. 627.1) i *γραπτός* (fr. 752c.2). Petnaest puta nailazimo na glagol *γράφω* (*Bacch.* 1067, *Hipp.* 859 i 1311, *IA* 35, 99 i 891, *Ion* 443, *IT* 585, *Phoen.* 574, *Supp.* 433, *Tro.* 1189, fr. 378.2, fr. 506.3 i 5 te fr. 578.7), a od njegovih složenica jednom *διαγράφω* (*El.* 1073), šest puta *ἐγγράφω* (*IA* 113 i 324, *IT* 760, 763 i 787 te *Supp.* 1202), te po jednom *καταγράφω* (*Alc.* 968), *μεταγράφω* (*IA* 108) i *ὑπογράφω* (*HF* 1118).

Naposljetku, šesnaest je primjera derivata od *ἐπιστελλ-*. Imenica *ἐπιστολή* pojavljuje se jedanaest puta (*Andr.* 964, *Bacch.* 442, *Hel.* 1649, *Hipp.* 858, *IA* 111 i 314 te *IT* 589, 732, 767, 786 i 1446), a glagol *ἐπιστέλλω* pet puta (*El.* 333, *Heracl.* 938, *IT* 770, *Phoen.* 863 i *Tro.* 1149).⁸⁴

4.1. Metonimijski termini

4.1.1. Δέλτος

Na *δέλτος* nailazimo čak trideset puta, i to dvadeset i sedam puta u očuvanim tragedijama, a triput u fragmentima. Tih dvadeset i sedam primjera potječe iz samo tri tragedije, iz *Hipolita* (četiri puta), *Ifigenije u Aulidi* (jedanaest puta) i *Ifigenije na Tauridi* (dvanaest puta). Ovakav rezultat ne iznenađuje; u ovim trima tragedijama pisanje igra važnu ulogu. Prvo ćemo se osvrnuti na termine iz *Hipolita*. Tragički junak po kojemu je djelo dobilo ime sin je Tezeja, atenskoga kralja. Tezej je dobio sina Hipolita sa svojom prvom ženom Hipolitom koja je kasnije umrla. Nakon toga za ženu uzima Fedru koja se, kada je ugledala Hipolita, zaljubila. Obratila se dadilji, koja je tu informaciju podijelila s Tezejevim sinom. On se na to naljutio, a Fedra se objesila. To saznaje Tezej u 800. stihu, nakon čega prilazi njezinu mrtvom tijelu. Pločica kojom Fedra kleveće Hipolita prvi se put spominje u stihovima 856–857: „ἔα ἔα· τί δὴ ποθ’ ἦδε δέλτος ἐκ φίλης χερὸς / ἥρτημένη; θέλει τι σημήναι νέον;” (*Jao, jao! Zašto je ova pločica o ljubljenu ruku / obješena? Želi li pokazati/reći nešto novo?*). Ne zna o čemu se radi, spekulira o sadržaju na pločici i misli da se radi o molbi da ne ulazi u novi brak.⁸⁵ Zatim otvara pismo (864–865): *φέρ’ ἐξελίξας περιβολὰς σφραγισμάτων / ἴδω τί λέξαι δέλτος ἦδε μοι θέλει* („hajde da otvorim nanos pečata / i da vidim što mi želi ova pločica reći”).⁸⁶ Sadržaj ga vidno šokira, zbog čega ga korifej pita o sadržaju, na što Tezej odgovara da *pločica više, više*

⁸⁴ Budući da je fr. 1132 (glagol *ἐπιστέλλω* nalazi se u 47. stihu) uvršten u kategoriju „dubia et spuria“ (TrGF, 2004: 1031–1034), nećemo ga brojati.

⁸⁵ Euripides, 1964: 327.

⁸⁶ *Δέλτος* bi, zaklopljen, bio omotan nekakvim konopom na kojem je bio pečat (Euripides, 1964: 328).

nepodnošljive stvari („βοᾶ βοᾶ δέλτος ἄλαστα”, 877). Fedrina kleveta o kojoj se ovdje radi izrečena je osam stihova kasnije (885–886): „Ἰππόλυτος εὐνῆς τῆς ἐμῆς ἔτλη θιγεῖν / βία, τὸ σεμνὸν Ζηνὸς ὄμμ’ ἀτιμάσας” (*Hipolit se usudio dotaknuti moju bračnu postelju / silom, obeščastivši sveto Zeusovo oko*). Jesu li ovo Fedrine ili Tezejeve riječi? Rosenmeyer smatra da su obje opcije moguće.⁸⁷ Prije ovoga iskaza ne najavljuje da će citirati njezino pismo ili da izriče optužbu njezinim riječima. Doduše, kaže da neće više šutjeti o neizbježnome, pogubnom zlu (882–884), i poziva grad. Ne čini se vjerojatnim da bi rekao da ne može šutjeti o zlu (882–884), da bi zatim čitao (ili napamet citirao) Fedrino pismo (885–886), a da bi nakon toga odmah nastavio govoriti iz svoje perspektive (887–890). Sintagma *τῆς ἐμῆς εὐνῆς* može se odnositi na „moju bračnu postelju” iz perspektive i Tezeja i Fedre,⁸⁸ no kasnije Hipolitov je otac onaj koji kaže da mu je sin okaljao bračnu postelju (943–944). Prema tome, čini mi se da su ono Tezejeve riječi. Posljednji *δέλτος* u *Hipolitu* pojavljuje se u 1057. stihu, u dijalogu između oca i optuženoga sina: „ἢ δέλτος ἦδε κληρὸν οὐ δεδεγμένη / κατηγορεῖ σου πιστά” (*ova pločica, ne izvukavši ždrijeb, / govori protiv tebe uvjerljivo, 1057–1058*).⁸⁹ Zaključno o *Hipolitu*, možemo primijetiti da se u sva četiri primjera radi o istoj pločici, a ona je Fedrino pismo Tezeju. Na sceni je fizički prisutno, a u barem tri navrata ono je personificirano, odnosno govori ili viče: *Hipp.* 865, 877 i 1057–1058. Progovara li kroz njega svojom optužbom sama Fedra? U *Hipp.* 856 ne možemo sa sigurnošću reći da se radi o personifikaciji. Dapače, koristi se glagol *σημαίνω* koji svojom korijenskom povezanošću sa *σημα* aludira na pisane znakove.⁹⁰ Možda je preokret učinio sadržaj pisma: dok Tezej još uvijek ne zna što je napisano i dok spekulira o molbi za vjernošću do smrti, pismo je relativno nevino i tek sadrži znakove ili „govori” (856). Nakon šokantne spoznaje, ono počinje „vikati” (877) i „optuživati” (1057).

Kao što je rečeno, *δέλτος* se pojavljuje u *Ifigeniji u Aulidi* jedanaest puta. Radnja tragedije smještena je u Aulidu, odakle Agamemnon i njegova vojska ne mogu krenuti na Troju zbog nepovoljnih vjetrova. Kalhant im je prorekao da trebaju žrtvovati njegovu kćer Ifigeniju Artemidi kako bi im bio omogućen prolaz prema Troji. Ifigenijin otac Agamemnon poslao je pismo kojim je poziva da dođe, pod izlikom da će se udati za Ahileja. Kasnije je promijenio mišljenje pa želi poslati drugo pismo kojim bi spriječio njezin dolazak. To drugo pismo primjećuje starac s kojim Agamemnon na početku drame razgovara (35–36): „δέλτον τε γράφεις / τήνδ’ ἦν πρὸ χερῶν ἔτι βαστάσεις” (*ispisuješ onu pločicu / koju još imaš pri ruci*).

⁸⁷ Rosenmeyer, 2001: 92–93.

⁸⁸ Ibid.

⁸⁹ *Κληρὸς* se odnosi na nekakvu vrstu proricanja: vidi Euripides, 1964: 359 i Rosenmeyer, 2001: 93.

⁹⁰ No, ono može značiti i ‘govoriti’ – vidi LSJ: s. v. *σημαίνω*.

Moguće je da se ovdje riječju *δέλτον* cilja na pismo kao u hrvatskome izrazu „pisati pismo”, tj. ne kaže „pišeš na pločici” ili „pišeš na stranicama pločice” kao što je uobičajeno, nego „pišeš pločicu”, odnosno „pišeš pismo”.⁹¹ Pita ga o čemu se radi, na što Agamemnon objašnjava situaciju i spominje prvo pismo koje je napisao i poslao svojoj ženi s nalogom da dođe kako bi udala kćer (98–99): „κάν δέλτου πτυχαῖς / γράψας ἔπεμψα πρὸς δάμαρτα τὴν ἐμὴν”. Agamemnon zatim komentira kako je promijenio mišljenje, i da sada to ispravlja (107–109): „ἂ δ’ οὐ καλῶς / ἔγνων τότ’, αὖθις μεταγράφω καλῶς πάλιν / εἰς τήνδε δέλτον”. Također, govori starcu da će mu reći *što pločica na stranicama skriva* („ἂ δὲ κέκευθε δέλτος ἐν πτυχαῖς”, 112). Par stihova kasnije počinje doslovno citirati ili čitati svoje drugo pismo (115–116): „πέμπω σοι πρὸς ταῖς πρόσθεν / δέλτους, ὧ Λήδας ἔρνος” (*Šaljem ti pločice kao dodatak uz one prošle, / Ledino čedo*).⁹² Je li ovdje množina jednostavno primjer korištenja množine umjesto jednine,⁹³ u svim se prijašnjim primjerima koristila jednina. Sljedeće je pojavljivanje četrdeset stihova kasnije, kada Agamemnon upućuje starca prije nego ode (155–156): „σφραγίδα φύλασσοῦ ἦν ἐπὶ δέλτῳ / τήνδε κομίζεις” (*čuvaj ovaj pečat na pločici / koju nosiš*). Nakon nekoga vremena Menelaj nailazi na Agamemnonova podanika koji mu govori (307): „οὐ χρῆν σε λῦσαι δέλτον, ἦν ἐγὼ ἔφερον” (*ne trebaš odriješiti pločicu koju ja nosim*). Menelaj ju je zaplijenio i sukobljava se sa svojim bratom (322): „τήνδ’ ὀρθῶς δέλτον, κακίστων γραμμάτων ὑπηρέτιν” (*Vidiš li ovu pločicu, službenicu najgorih slova?*). Pločica (pismo) se opet spominje tek kada Klitemnestra dođe u Aulidu, a starac joj kaže (891): „δέλτον ὠιχόμεν φέρων σοι πρὸς τὰ πρὶν γεγραμμένα” (*išao sam, noseći ti pločicu (sc. koja se nadovezuje) na prijašnje zapisane riječi*). Tri stiha kasnije nalazi se posljednji primjer (894): „καῖτα πῶς φέρων γε δέλτον οὐκ ἐμοὶ δίδως λαβεῖν.” (*I zašto, onda, iako mi nosiš pločicu, ne daješ da je uzmem?*). Jedino u *IA* 798 nailazimo na pločicu koja se ne odnosi na neko od dva Agamemnonova pisma (798–799): „ἐν δέλτοις Πιερῶν / μῦθοι” (*na pijeridskim pločicama / priče*). Svakako je prisutna aluzija na zapis na pločicama, no ovdje se vjerojatno prema kontekstu ne cilja na neke stvarne pločice.⁹⁴

⁹¹ U LSJ (s. v. *γράφω*) ne nailazim na primjere u kojima se *γράφω* koristi na ovakav način, to jest da se materijal na kojem se piše nalazi u akuzativu kao objekt, bez prijedloga. No u *Feničankama* se nalazi izraz *σκῆλα γράψεις* (posebno obrađen u dijelu za glagol *γράφω*). Mastronarde komentirajući taj stih kaže da zapravo nema prepreka da se *γράφω* koristi uz materijal na kojem se piše (Euripides, 1994a: 316–317). Prema tome, ovdje bi glagol imao svoje primarno značenje ‘urezivati’, što bi zbog konteksta i povezanosti s pisanjem na hrvatski najbolje bilo prevesti riječju „ispisivati”.

⁹² Prijevod nije doslovan zbog lakšega razumijevanja i stilske usklađenosti s hrvatskim jezikom.

⁹³ Primjera radi, Aristotel komentira korištenje množine za jedninu u *IT* 727, no tu se radi o sintagmi *πολύθυροι διαπτυχαί* (*Rhet.* 3.6, 1407b32–35 prema Kyriakou, 2006: 248–249). Ne možemo isključiti da se ovdje radi o istoj stvari.

⁹⁴ No i može se odnositi jer su tekstovi, pa i pjesme, ipak bili zapisivani. Pridjev „pijeridske” odnosi se na Muze, što cijeli izraz povezuje s pjesništvom.

Situacija u *Ifigeniji na Tauridi* slična je. Broj primjera malo je veći, a u radnji je prominentna uloga pisma, kao i u *Hipolitu* i *Ifigeniji u Aulidi*. Ifigenija, koju je Artemida spasila od pogibije pri žrtvovanju (kako je opisano u *Ifigeniji u Aulidi*), nalazi se kao svećenica među Tauridanima. Tu se pojave Orest i Pilad, no nalaze se u smrtnoj opasnosti zato što Ifigenija treba žrtvovati sve strance. U drami se prikazuje njezin pokušaj kontaktiranja svoje obitelji, te se obraća Piladu s molbom da dostavi njezino pismo. Tada se spominje i pločica na kojoj je napisana poruka (582–585): „θέλοις ἄν (...) ἀγγεῖλαι τί μοι / (...) / δέλτον τ’ ἐνεγκεῖν, ἦν τις οἰκτίρας ἐμὲ / ἔγραψεν αἰχμάλωτος” (*Bi li (...) mi htio prenijeti poruku / (...) / i odnijeti pločicu, koju je jedan zatvorenik, smilovanši mi se / ispisao*). Sintaksa podsjeća na već viđeno u *Ifigeniji u Aulidi* (*γράφω* kojemu je objekt materijal na kojemu se piše). Ako se to zanemari, *δέλτον* bi ovdje moglo metonimijski označavati pismo (poruku koja se šalje), a ne samo materijal na kojem je pisano. Orestu se ta ideja sviđa (603) te kaže: „ἀλλ’ ὦς γενέσθω· τῶιδε μὲν δέλτον δίδου” (*neka bude tako, ovome daj pločicu*). Ovo, opet, potvrđuje i Ifigenija (614–615): „ἐπεὶ δὲ βούληι ταῦτα, τόνδε πέμψομεν / δέλτον φέροντα, σὺ δὲ θανῆι” (*kada tako želiš, onoga ćemo poslati / s pločicom, a ti ćeš umrijeti*). Zatim kaže: „ἀλλ’ εἶμι δέλτον τ’ ἐκ θεᾶς ἀνακτόρων / οἴσω” (*ici ću i pločicu iz božićina hrama / donijet ću, 636–637*), nakon čega je personificira i prikazuje kao onu koja će zapravo govoriti poruku (641–642): „καὶ δέλτος αὐτῶι ζῶντας οὓς δοκεῖ θανεῖν / λέγουσ’ ἀπίστους ἠδονὰς ἀπαγγελεῖ” (*I pločica će mi, govoreći da su oni koje smatra mrtvima živi, / javiti nevjerovatna zadovoljstva*). *Δέλτος* se, opet, spominje dvadesetak stihova kasnije, u dijalogu između Oresta i Pilada kada komentiraju Ifigenijino porijeklo, i zaključuju kako je Argivka, jer *inače ne bi slala pločicu* („οὐ γὰρ ἄν ποτε / δέλτον τ’ ἔπεμπε”, 666–667). Sljedeći primjer opet je iz Ifigenijinih usta, kada se vrati s pismom (727–728): „δέλτον μὲν αἶδε πολύθυροι διαπυχαί, / ξένοι, πάρεισιν” (*ove mnogobrojne stranice pločice, / stranci, tu su*). Ovo je mjesto komentirao čak i Aristotel (*Rhet.* 3.6, 1407b32–35),⁹⁵ a čini se da je htio reći da ovdje sintagma *πολύθυροι διαπυχαί* označava samo jednu ili dvije stranice.⁹⁶ Malo kasnije Ifigenija kaže da se boji da bi *onaj koji bi trebao nositi pločicu u Arg* („ὁ τήνδε μέλλων δέλτον εἰς Ἄργος φέρειν”, 733) mogao zanemariti ono što mu je naložila ili da bi *pločica nestala u valu skupa s (sc. ostalim) stvarima* („χὴ δέλτος ἐν κλύδωνι χρημάτων μέτα / ἀφανῆς γένηται”, 756–757). To rješavaju tako što Ifigenija iznosi sadržaj pisma (760–761): „τὰνόντα κἀγγεγραμμέν’ ἐν δέλτου πτυχαῖς / λόγῳ φράσω σοι πάντ’ ἀπαγγεῖλαι φίλοις” (*Ono prisutno i zapisano na stranicama pločice / riječju ću ti reći sve, da javiš ljubljenima*).

⁹⁵ Prema Kyriakou, 2006: 248.

⁹⁶ Kyriakou, 2006: 248–249.

Ovdje imamo već uobičajenu frazu *ἐν δέλτου πτυχαῖς*. Prepričavanje sadržaja zaključuje riječima *ono je ono što zapisano na pločicama* („τάδ' ἐστὶ τὰν δέλτοισιν ἐγγεγραμμένα”, 787).⁹⁷ Posljednja je upotreba ovoga termina u *IT* 791, kada Pilad Orestu govori: „ιδού, φέρω σοι δέλτον ἀποδίδωμί τε” (*Evo, nosim ti pločicu i predajem je*). U ovoj tragediji primjećujem da se *δέλτος* svaki put koristi za istu pločicu (dok u *Ifigeniji u Aulidi* postoje dvije) i da se nijednom ne spominje metaforički.

Preostaju tri fragmentarna primjera, od kojih je prvi iz *Erehteja* (fr. 369.6–7): „δέλτων τ' ἀναπτύσσοιμι γῆ- / ρυν ᾗ σοφοὶ κλέονται” (*Neka otvorim glas pločica / kojime se slave mudri*). Zanimljivo je što se pločice personificiraju tako što im se daje glas, no u isto se vrijeme taj glas *otvara* (kao i rola papirusa ili pločica). U fragmentu iz *Melanipe* nailazimo na već viđen motiv Zeusove pločice (fr. 506.1–3): „δοκεῖτε πηδᾶν τὰδικήματ' εἰς θεοὺς / πτεροῖσι, κάπειτ' ἐν Διὸς δέλτου πτυχαῖς / γράφειν τιν' αὐτά” (*Smatrate li da nedjela skaču k bogovima / uz pomoć krila, i da ih zatim na stranicama Zeusove pločice / netko zapisuje*).⁹⁸ Posljednji je fragment iz *Palamede* (fr. 578.8–9): „ἄ δ' εἰς ἔριν πίπτουσιν ἀνθρώποις κακά, / δέλτος διαιρεῖ, κοῦκ ἐᾷ ψεύδη λέγειν” (*A zla koja ljudima izazivaju svađu / pločica raspoznaje, i ne dopušta govoriti laži*). Očito je da se u sva tri fragmenta aludira na pisanje.

4.1.2. Πτυχή i διαπτυχή

Termin *πτυχή/πτύξ* pojavljuje se sveukupno dvadeset i dva puta. Prvo ćemo pogledati primjere u kojima se koristi u poveznici s pisanjem. Dva puta se spominje u *Ifigeniji u Aulidi* u već ustaljenome značenju *stranice pločice* (98–99 odnosno 112–113): „κὰν δέλτου πτυχαῖς / γράψας ἔπεμψα πρὸς δάμαρτα τὴν ἐμὴν” (*i na stranicama pločice / zapisavši, poslao sam svojoj ženi*) i „ἄ δὲ κέκευθε δέλτος ἐν πτυχαῖς, / λόγῳ φράσω σοι πάντα τὰγγεγραμμένα” (*što pločica na stranicama skriva, / riječju ću ti sve zapisano reći*). U *Ifigeniji na Tauridi* nailazimo na stih u kojem se nalazi ista fraza, „ἐν δέλτου πτυχαῖς” (760). Zeusove pločice („ἐν Διὸς δέλτου πτυχαῖς“, fr. 506.2) četvrti su i posljednji primjer ovakve upotrebe kod Euripida. Prijedimo na primjere u kojima je iz konteksta jasno da s činom pisanja nemaju nikakve veze. Značenje ‘dolina’, koje se samo jednom nalazi kod Sofokla, u Euripidovim je dramama učestalije. Pronađeno je ukupno deset primjera, a to su: „Πηλίου πτυχᾶς” (*Andr.* 1277), „Κιθαιρῶνος πτυχᾶς” (*Bacch.* 62 i 945), „Κιθαιρῶνος πτυχαῖς” (*Bacch.* 797 i 1219, *Supp.* 757), „Παρνασοῦ πτυχᾶς” (*HF* 240), „πτυχαῖσιν Αὐλίδος” (*IT* 9), „Αὐλίδος κατὰ πτυχᾶς” (*IT* 1082)

⁹⁷ Δέλτοισιν stoji za jedninu.

⁹⁸ Usp. s Eshilovim fr. 281a.21.

i „Δωδώνης πτύχας” (fr. 228a.20). Isti se termin nekoliko puta koristi u značenju ‘nebo’, kao ‘nebeska dolina’, odnosno ‘predio’: „πτυχαῖσιν αἰθέρος” (*Hel.* 44), „αἰθέρος πτυχαῖς” (*Or.* 1631 i 1636),⁹⁹ „αἰθέρος πτυχὰς” (*Hel.* 605 i fr. 779.7 u varijanti „πτύχας”) te „οὐρανοῦ ναίων πτυχὰς” (*Phoen.* 84). Uočeno je i značenje ‘nabor’, i to jednom u poveznici s organima („ἐς πῦρ βλέποντες καὶ κατὰ σπλάγχων πτυχὰς” – *buljeći u vatru i niz nabore organa; Supp.* 212) te jednom u poveznici s odjećom („δάκρυσι νοτερὸν ἀεὶ πέπλων / πρὸς στέρνῳι πτύχα τέγξω“ – *suzama ću uvijek iznova haljina / nabor na grudima natapati; Supp.* 979). Uz *πτυχή*, pojavljuje se i složenica *διαπτυχή*. Prvi je primjer iz već spomenutoga citata „δέλτου μὲν αἶδε πολύθυροι διαπτυχαί” (*ove mnogobrojne stranice pločice, IT 727*), a drugi je sintagma „γραμμάτων διαπτυχὰς” (*stranice slova, IT 793*).¹⁰⁰ Oba su primjera povezana s pisanjem.

4.1.3. Σανίς

Imenica *σανίς* pojavljuje se tri puta; *Alkestida* je jedina tragedija u kojoj se koristi u značenju pločice za pisanje (967–969): „Θρήσσαις ἐν σανίσιν, τὰς / Ὀρφεῖα κατέγραψεν / γῆρυς” (*na tračkim pločicama, koje / je ispisao orfejski / govor*). Grci su vjerovali da Orfej potječe iz Trakije,¹⁰¹ što objašnjava nazivanje pločica tračkima. U ostala se dva primjera ne pojavljuje u poveznici s pisanjem:

- „ταύρειος δὲ πούς / οὐκ ἤέλ’ ὀρθὸς σανίδα προσβῆναι κάτα” (*bikova se noga / nije htjela pravo uspeti na palubu, Hel.* 1555–1556);
- „φύλασσε δ’ ἦν τις (...) / [(...)] / ἔλθων ἐς οἶκους φθῆι, γέγωνέ τ’ ἐς δόμους, / ἦ σανίδα παίσασ’ ἦ λόγους πέμπσασ’ ἔσω” (*čuvaj stražu za slučaj da tko (...) / [(...)] / ranije dođe kući, i javi nam to u dom / bilo udarivši po vratima ili poslavši poruku unutra, Or.* 1218–1221).

4.2. Derivati od γραφ-

4.2.1. Γράμμα

Što se tiče derivata korijena *γραφ-*, prvo ćemo obraditi imenicu *γράμμα*. Pojavljuje se u *Hipolitu* triput, a prvi od tih je kada Fedra spominje sram (385–387): „αἰδῶς τε· δισσαι δ’ εἰσίν, ἢ μὲν οὐ κακή, / ἢ δ’ ἄχθος οἴκων· εἰ δ’ ὁ καιρὸς ἦν σαφής, / οὐκ ἂν δύ’ ἦστην ταῦτ’ ἔχοντε γράμματα” (*I sram – dva su, jedan nije loš, / a drugi je muka domova. Da je prikladnost*

⁹⁹ *Or.* 1631–1632 urednik izbacuje iz teksta (Euripides, 1994b).

¹⁰⁰ Za razliku od Eshilova primjera „γραμμάτων πτυχὰς” (fr. 144.1), gdje sam rekao da je značenje *pločice sa slovima*, u *IT 793* bih (iako nema nekoga preciziranja poput *δέλτου διαπτυχὰς*) ostavio značenje ‘stranice’, a ne ‘pločice’, jer se u prijašnjemu primjeru (*IT 727* – „δέλτου μὲν αἶδε πολύθυροι διαπτυχαί”) pokazalo na što se cilja.

¹⁰¹ Uz par iznimaka, to je općenito uvjerenja Grka od 5. st. pr. Kr. nadalje (Guthrie, 1993: 26).

sigurna, / ne bi bila dva s istim slovima). Radi se dvama aspektima riječi *αἰδώς* (sram), od kojih je jedan pozitivan, a drugi negativan.¹⁰² Očito se radi o aluziji na pisanje (i to na slova), no ne o nečemu što je fizički prisutno na sceni; nepovezano je s Fedrinim pismom Tezeju. Slično je i u sljedećemu primjeru u kojemu se opet samo radi o aluziji na pisanje (ovaj put više na sadržaj, nego li na slova kao takva): „Ὀρφέα τ’ ἄνακτ’ ἔχων / βάκχευε πολλῶν γραμμάτων τιμῶν καπνούς” (*i držeci Orfeja za gospodara / luduj, časteći dim mnogih slova*, 953–954). Tezej vrijeđa Hipolita i naziva ga orfejevcem (što on nije bio), a njihovi se zapisi ovdje smatraju bezvrijednima.¹⁰³ Treći primjer povezan je s Fedrinom pločicom. Glasnik koji je vidio Hipolitovu pogibiju uvjeren je u njegovu nevinost, i to izriče aludirajući na okolnosti Fedrine smrti. Kaže da ne bi vjerovao da je loš *čak i ako bi se objesio sav ženski rod, i ako bi tko na Idi sve pločice od borova drva ispunio slovima* („οὐδ’ εἰ γυναικῶν πᾶν κρεμασθείη γένος / καὶ τὴν ἐν Ἴδι γραμμάτων πλήσειε τις / πεύκην”, 1252–1254). Očito se poziva na okolnosti kojima je Hipolit optužen za grozan čin. Dakle, u sva tri primjera u *Hipolitu* imenica *γράμμα* odnosi se na pisanje (jednom se cilja baš na slova, a druga dva puta naglasak je na njima u cjelini, odnosno na sadržaju), no ni u jednome od njih ne cilja se na Fedrino pismo. S druge strane, u *Ifigeniji u Aulidi* sva se tri korištenja ove imenice odnose na Agamemnonovo drugo pismo. Na početku djela starac, dok priča sa svojim gospodarom, spominje kako Agamemnon „visi” nad pismom i da *ponovno muti* (tj. *bríše*) *ista slova* („καὶ ταῦτὰ πάλιν γράμματα συγχεῖς”, 37).¹⁰⁴ Znači li ovo da on u procesu osmišljavanja drugoga pisma uporno piše jednu te istu stvar, no uvijek ostaje nezadovoljan načinom na koji ju je frazirao? Kasnije mu kaže (117–118): „λέγε καὶ σήμαιν’, ἵνα καὶ γλώσση / σύντονα τοῖς σοῖς γράμμασιν αὐδῶ” (*Reci i izjavi, kako bih jezikom / rekao sukladno tvojim slovima*). Ovime se implicira da bi on, osim što bi dostavio pismo, dostavio i usmenu poruku (identičnu sadržaju pisma). Naposljetku, Menelaj, kada presreće starca, izgovara (322): „τήνδ’ ὄραϊς δέλτον, κακίστων γραμμάτων ὑπηρέτιν;” (*Vidiš li ovu pločicu, službenicu najgorih slova?*). Sva se tri primjera odnose na fizički prisutan zapis koji je prvo u Agamemnonovim, pa starčevim, pa naposljetku u Menelajevim rukama; prvi put naglasak je na samome pisanju (ili brisanju), a druga dva puta više se odnose na cjelinu, to jest tekst koji je nastao procesom pisanja. Nasuprot prethodnim primjerima, u *Ijonu* se ne radi o pisanju, nego o ocrtanome stropu šatora; *γράμμα* predstavlja sliku.¹⁰⁵ Izraz je „ἐνῆν δ’ ὕφανται γράμμασιν τοιαῖδ’ ὕφαί” (*Na njemu su ove mreže, ispletene crtama*, 1146). Uzimajući u obzir

¹⁰² Euripides, 1964: 230–231.

¹⁰³ Euripides, 1964: 342–345.

¹⁰⁴ Kovacs prevodi (Euripides, 2003: 171): „The words you have written you erase again”.

¹⁰⁵ Euripides, 2018b: 434–436.

terminologiju, jedna *γράμμα* jedna je crta, a njima se *isplela mreža* koja zapravo predstavlja konačan crtež, odnosno crteže, zato što ih ima više. Posljednje djelo (ako izuzmemo fragmente) u kojemu se pojavljuje ova imenica bila bi *Ifigenija na Tauridi*. I ovdje možemo primijetiti da se *γράμμα* uvijek odnosi na pisanje, i to konkretno na Ifigenijino pismo. U prva tri primjera ono se čak metonimijski koristi za samo pismo. Promotrimo npr. „σώθητι κεῖσε, μισθὸν οὐκ αἰσχρὸν λαβῶν, / κούφων ἕκατι γραμμάτων σωτηρίαν” (*Sigurno stigni tamo, primivši plaću koja nije sramotna, / spasenje, pomoću lakih slova*, 593–594). Slovima se cilja upravo na ono što je napisano u pismu, pa tako i na samo pismo, a to što se opisuju kao lagana odražava ne samo njihovu fizičku lakoću, nego i jedan drugi smisao toga pridjeva, a to je „uzaludna”.¹⁰⁶ Kasnije Pilad kaže da će Ifigenijinim prijateljima predati ova slova („τοῖς σοῖς φίλοισι γράμματ’ ἀποδώσω τάδε”, 745). I ovdje je očito da se termin koristi metonimijski za pismo. Isto vrijedi i za sljedeći primjer; prije nego li mu kaže sadržaj pisma, Ifigenija govori (764–765): „ἦν δ’ ἐν θαλάσσει γραμματ’ ἀφανισθῆι τάδε, / τὸ σῶμα σώσας τοὺς λόγους σώσεις ἐμοί” (*Ako u moru nestanu ova slova, / spasivši (sc. svoje) tijelo spasiš ćeš mi riječi*). Situacija je malo drukčija u sljedećemu primjeru, kada Orest prima pismo, gdje se *γράμμα* opet nalazi u sintaktičkoj povezanosti s drugom imenicom (793–794): „δέχομαι· παρῆς δὲ γραμμάτων διαπτυχᾶς / τὴν ἡδονὴν πρῶτ’ οὐ λόγους αἰρήσομαι” (*Primam. Ispustit ću stranice slova, / te neću prvo riječima obuhvatiti užitak*).¹⁰⁷ Zaključno o ovoj tragediji, imenica *γράμμα* uvijek se odnosi na pisanje i na Ifigenijino pismo.

Što se tiče fragmenata, u prvome (iz djela *Tezeje*) spominju se slova, a kontekst je pastirova izjava da je nepismen (fr. 382.1): „ἐγὼ πέφυκα γραμμάτων μὲν οὐκ ἴδρις” (*ja po prirodi ne znam slova*). U fr. 578 Palamed kaže da je „ἐξηῆρον ἀνθρώποισι γράμματ’ εἰδέναι” (*otkrio sam ljudima poznavanje slova*), a samim time i omogućio pismenost kao civilizacijsko/kulturno dostignuće (fr. 578.3). Ovo je očito povezano s tradicijom da je on zaslužan za pismo, a u tome kontekstu ranije su u Eshilovim i Sofoklovim tragedijama spomenuti Prometej (Aesch. *PV* 460) i indirektno Kadmo (Soph. fr. 514). Treći je fragment iz nepoznatoga djela, a glasi (fr. 923): „οὐκ ἐγγυῶμαι, ζημία φιλέγγυον / σκοπεῖν· τὰ Πυθοῖ δ’ οὐκ ἔᾶ με γράμματ’α” (*neću jamčiti, onoga koji rado daje jamčevinu šteta / motri; ne dopuštaju mi slova u Delfima*). Ovdje se slovima aludira na jedan od natpisa na Apolonovu hramu u Delfima koji je glasio „ἐγγύα, πάρα δ’ ἄτα” (*daj jamčevinu, i propast je blizu*).¹⁰⁸ No, sam

¹⁰⁶ Ceccarelli, 2013: 225. Nasuprot tome, LSJ s. v. κούφος sintagmu *κούφα γράμματα* prevodi kao „a small letter”.

¹⁰⁷ Orest želi reći da prvo ide zagrljaj, pa tek onda razgovor.

¹⁰⁸ TrGF, 2004: 926.

fragment i njegovo značenje nije potpuno jasno.¹⁰⁹ Posljednji fragment ipak se ne odnosi na pisanje, nego na crtež (fr. 1059.5): „οὐδ’ ἂν γένοιτο γράμμα τοιοῦτον γραφῆ” (*takva slika ne može crtanjem nastati*).¹¹⁰ U ovome fragmentu nepoznata osoba drži monolog o pokvarenosti žena i za njih kaže da su takvo zlo da se ne mogu ni naslikati ni opisati.

4.2.2. Ἐπιγράμμα

Jedini primjer upotrebe derivata *ἐπιγράμμα* (*Tro.* 1190–1191) znači ‘natpis’; o njemu se tek hipotetski govori: „τὸν παῖδα τόνδ’ ἔκτειναν Ἀργεῖοί ποτε / δέισαντες· αἰσχρὸν τοῦπίγραμμά γ’ Ἑλλάδι” („*Ovo su dijete jednom ubili Argejci, / pobjavši se*”); *natpis na sramotu Grčkoj*).

4.2.3. Γραμμή

Imenica *γραμμή* samo se jednom pojavljuje u očuvanome djelu, a tri puta u fragmentima. Prvi primjer, iz *Elektre*, nije povezan s pisanjem, nego je uklopljen u jednu sportsku metaforu povezanu s trčanjem koju izriče Elektra. Bit je da zločinac ne smije smatrati da je pobijedio ako mu ispočetka dobro krene, odnosno ne *prije nego dođe do kraja crte i skrene na kraju života* („πρὶν ἂν πέρας / γραμμῆς ἴκηται καὶ τέλος κάμψη βίου”, 955–956). *Γραμμή* bi ovdje bila crta na cilju (ili nešto drugo što se može koristiti za označavanje, naprimjer uže (*βαλβίς*)).¹¹¹ Na sličnu upotrebu nailazimo u fr. 169 iz *Antigone*: „< > ἐπ’ ἄκραν ἦκομεν γραμμὴν κακῶν” (*došli smo do krajnje crte zala*). Iako je ovo sve što je sačuvano, jasno je da se ne koristi u poveznici s pisanjem, nego na metaforički način, kao u primjeru iz *Elektre*. Zadnja su dva primjera iz već viđenoga fr. 382, a, budući da je s našom temom povezan cijeli fragment, obradit ćemo ga u potpunosti:

„ἐγὼ πέφυκα γραμμάτων μὲν οὐκ ἴδρις,
μορφὰς δὲ λέξω καὶ σαφῆ τεκμήρια.
κύκλος τις ὡς τόρνοισιν ἐκμετρούμενος,
οὗτος δ’ ἔχει σημεῖον ἐν μέσῳ σαφές·
τὸ δεῦτερον δὲ πρῶτα μὲν γραμμαὶ δύο,
ταύτας διείργει δ’ ἐν μέσαις ἄλλη μία·
τρίτον δὲ βόστρυχός τις ὡς εἰλιγμένος·
τὸ δ’ αὖ τέταρτον ἢ μὲν εἰς ὀρθὸν μία,
λοξαὶ δ’ ἐπ’ αὐτῆς τρεῖς κατεστηριγμέναι
εἴσιν· τὸ πέμπτον δ’ οὐκ ἐν εὐμαρεὶ φράσαι·
γραμμαὶ γὰρ εἰσιν ἐκ διεστώτων δύο,
αὗται δὲ συντρέχουσιν εἰς μίαν βᾶσιν·

¹⁰⁹ Euripides, 2009: 517 (bilj. 1). Autor koristi drukčiji tekst (*φιλέγγυον* = *φιλεγγύων* i *σκοπεῖν* = *σκοπῶν*), a prevodi ovako: „I make no pledges, considering the penalties for those who indulge in them; and the words inscribed at Delphi forbid me.” (Euripides, 2009: 517).

¹¹⁰ Pratim tumačenje prema prijevodu Euripides, 2009: 597.

¹¹¹ Vidi LSJ: s. v. *γραμμή*.

τὸ λοισθιον δὲ τῷ τρίτῳ προσεμφερές”

Ja po prirodi ne znam slova, / no razabrat ću oblike i sigurne znakove. / Neki krug kao da je izmjeren šestarima, / i ima jasan znak u sredini. / Drugi su znak, prvo, dvije crte, / koje jedna druga odjeljuje u sredini. / Treće je neki zavoј, ovako zavrnut, / a četvrto je jedna ravna crta, / i na njoj su pričvršćene tri okomite. / Peto nije lako opisati, / naime, dvije su crte, iz dvije odvojene točke, / a spajaju se u jednu bazu. / Posljednje je nalik na treće.

Ove stihove u fragmentu *Tezeja* izgovara nepismeni pastir, a očito se odnose na pisanje; on opisuje izgled slova Tezejeva imena – Θ, Η, Σ, Ε, Υ i naposljetku opet Σ. Ono je negdje bilo zapisano, a prema jednom mišljenju to je bilo na brodskomu jedru ili krmi,¹¹² no postoji i oprečno mišljenje prema kojemu to nije bilo na brodu, nego možda na nekome spomeniku ili predmetu.¹¹³

4.2.4. Γραφή

Sljedeći je termin *γραφή*, a prvi primjer odnosi se na pisane zakone: „ἢ πλῆθος αὐτὸν πόλεος ἢ νόμων γραφαὶ / εἴργουσι χρῆσθαι μὴ κατὰ γνώμην τρόποις” (*ili ga gradsko mnoštvo ili zapisi zakona / sprječavaju od djelovanja po naumu, Hec.* 866–867).¹¹⁴ U *Hipolitu* se pojavljuje četiri puta, i u njima prevladavaju značenja povezana s pisanjem. Prvi primjer odnosi se na pjesničke zapise (451–452): „ὄσοι μὲν οὖν γραφὰς τε τῶν παλαιτέρων / ἔχουσιν αὐτοὶ τ’ εἰσὶν ἐν μούσαις ἀεὶ” (*koji imaju zapise starijih, / i koji su i sami uvijek u pjesmama*). Neki su ovdje izraz *γραφὰς τε τῶν παλαιτέρων* tumačili kao slike na vazama, no to vrlo vjerojatno nije točno.¹¹⁵ Kasnije Tezej izgovara ovu imenicu nakon što je pročitao Fedrino klevetničko pismo (879–880): „οἶον οἶον εἶδον [ἐν] γραφαῖς μέλος / φθεγγόμενον τλάμων” (*kakvu sam, kakvu, jadan, vidio melodiju / kako pjeva u zapisima*). Ovdje se *γραφαῖς* kao „zapisi” očito odnose na Fedrino pismo, a sadržaj je opisan kao melodija ili pjesma koja pjeva. Sljedeći put govornik je sam *Hipolit*, a spominje svoju čistoću (1004–1005): „οὐκ οἶδα πρᾶξιν τήνδε πλὴν λόγῳ κλύων / γραφῆ τε λεύσσω” (*ne znam tu radnju, niti slušajući o njoj u govoru, / niti gledajući je na slici*). Govori se o spolnome činu, a, iako nije nemoguće da se ovdje radi o nekakvome zapisu, čini se da se *γραφῆ* odnosi na slike, kao na vazama.¹¹⁶ Naposljetku, pri kraju djela pojavljuje se Artemida i ona sama otkriva istinu, te za Fedrino pismo govori da je laž (1310–1311): „ἢ δ’ εἰς ἔλεγχον μὴ πέση φοβουμένη / ψευδεῖς γραφὰς ἔγραψε” (*ona je, plašeći se da ne upadne u sramotu, / napisala lažne zapise*). Dakle, u *Hipolitu* dva se puta ovim terminom cilja na zapis u smislu pisma koje je napisala Fedra, jednom na zapise koji nisu nikako povezani s radnjom,

¹¹² Webster, 1967: 106 prema Sutton, 1978: 51.

¹¹³ Slater, 2002: 118–122.

¹¹⁴ Ovo u *Hekabi* govori istoimena junakinja Agamemnonu.

¹¹⁵ Euripides, 1964: 241–242; Ceccarelli, 2013: 215–16; Goff, 1990: 97–98.

¹¹⁶ Euripides, 1964: 351; Goff, 1990: 99.

a jednom na sliku. Od ostalih djela, u *Ifigeniji u Aulidi* spominje se samo jednom, i tu se cilja na Agamemnonovo drugo pismo (363–364): „καὶθ' ὑποστρέψας λέληψαι μεταβαλὼν ἄλλας γραφάς, / ὡς φονεὺς οὐκέτι θυγατρὸς σῆς ἔσῃ” (i *zatim, promijenivši mišljenje, uhvaćen si kako si izmijenio* [sc. pismo, poruku] u druge zapise, / da ne budeš više ubojica svoje kćeri). Očito se odnosi na drugu poruku koja je sadržajno drukčija, odnosno oprečna prvoj. S druge strane, u *Ijonu* nailazimo na drukčije značenje (271): „δίδωσι δ', ὥσπερ ἐν γραφῆι νομίζεται” (Daje (sc. ga), kao što je uobičajeno na slici). Ovo je citat iz dijaloga Ijona i Kreuze, a radi se o Ateni i o tome kako je Erihtonija predala djevojkama.¹¹⁷ Kada ga je Geja rodila, dala ga je Ateni, što je scena na koju se nailazi na vazama,¹¹⁸ tako da nema razloga sumnjati u Martinov komentar da se ovdje radi o slici.¹¹⁹ Sljedeća su dva primjera iz *Ifigenije na Tauridi*, a u oba se radi o pisanome dokumentu, konkretno Ifigenijinu pismu koje želi poslati po Piladu. Prvi je (735–736): „ὄρκον δότω μοι τάσδε πορθμεύσειν γραφὰς / πρὸς Ἄργος, οἷσι βούλομαι πέμψαι φύλων” (neka mi da zakletvu da će odnijeti ove zapise / u Arg, onim ljubljenima kojima ih želim poslati). Na drugome mjestu zanimljiva je personifikacija pisma (762–763): „ἐν ἀσφαλεῖ γάρ· ἦν μὲν ἐκσώσης γραφὴν, / αὐτὴ φράσει σιγῶσα τὰγγεγραμμένα” (naime, sigurno je: ako spasiš zapis, / on će sam, šuteći, pokazati ono što je na njemu zapisano). Fizički zapis prikazuje se kao onaj koji šuti, no u isto vrijeme daje podatak u obliku onoga što se nalazi na njemu. Teoretski bi se ova personifikacija mogla dovesti na jednu dalju razinu na koju smo već naišli, a to je da zapis govori. Glagol *φράζω* zaista može značiti ‘govoriti’, no ne čini mi se točnim da se ovdje cilja na to – bi li Ifigenija u ovome trenutku, kada se prilično jasno i jednoznačno izražava, koristila metaforu poput „sam će zapis, premda šuti, govoriti”? Nakon toga slijedi drugi dio pogodbe, a to je da će, ako fizičko pismo nestane, Pilad pod uvjetom da preživi njezine riječi sačuvati, a to znači da će ih usmeno prenijeti.¹²⁰ Što se tiče *Feničanki*, u oba se slučaja u kojima se pojavljuje *γραφή* radi o slici, što je jasno iz konteksta. Prvi je *Phoen.* 129–130: „ἀστερωπὸς <ὡς> ἐν γραφαῖσιν, οὐχὶ πρόσ- / φορος ἀμερίῳ γέννω” (zvjezdanoga lica, kao na slikama, ne nalik / dnevnome rodu).¹²¹ U drugome slučaju radi se o slikovnome prikazu na Adrastovu štitu (1134–1135): „ταῖς δ' ἐβδόμαις Ἄδραστος ἐν πύλαισιν ἦν, / ἑκατὸν ἐχίδναις ἀσπίδ' ἐκπληρῶν γραφῆ” (Adrast je na sedmim vratima, / ispunjavajući štit stotinom zmija

¹¹⁷ Predala ga je Kekropovim kćerima (vidi OCD: s. v. Erichthonius).

¹¹⁸ Vidi OCD: s. v. Erichthonius.

¹¹⁹ Euripides, 2018b: 210.

¹²⁰ Ovaj kontrast između pismenoga i usmenoga prijenosa poruke, po mome mišljenju, doprinosi stajalištu da pismo ne „govori”, nego samo „pokazuje” ono zapisano. Ipak, ne možemo potpuno odbaciti potencijalnu personifikaciju.

¹²¹ Sintagmom *dnevni rod* označavaju se ljudi, smrtnici. Jasno je da se u ovome ulomku radi o slikama jer se (kao što se vidi iz prethodnih stihova, usp. „φοβερὸς εἰσιδεῖν” iz 127. stiha) govori o fizičkome izgledu.

pomoću slike). Posljednja je tragedija u kojoj se pojavljuje ovaj termin *Trojanke* (686–687): „αὐτὴ μὲν οὐπω ναὸς εἰσέβην σκάφος, / γραφῆ δ' ἰδοῦσα καὶ κλύουσ' ἐπίσταμαι” (*sama još nisam kročila na palubu broda, / no znam, vidjevši na slici i slušajući*). I ovdje se vjerojatno radi o slici.¹²² Naposljetku, dva su fragmentarna primjera, a prvi je iz *Peleja* (fr. 618): „τὸν ὄλβον οὐδὲν οὐδαμοῦ κρίνω βροτοῖς, / ὅν γ' ἐξαλείφει ῥᾶον ἢ γραφὴν θεός” (*smatram da je ljudima sreća, / koju bog može izbrisati lakše nego li sliku, apsolutno ništavna*). Ovo bi opet bio dubiozan primjer; lako mogu biti riječi ili slikarija. Ipak, izraz jako podsjeća na Aesch. *Ag.* 1329, što se tumači kao slika.¹²³ Fr. 1059.5 („οὐδ' ἂν γένοιτο γράμμα τοιοῦτον γραφῆ”) već je obrađen u dijelu o imenici *γράμμα*, a radi se o slici.

4.2.5. Γραφεύς, μελεγγραφής i γραπτός

Zadnja tri deklinabilna derivata korijena *γραφ-* imaju po jedan primjer. Prvi je od njih *γραφεύς*, a spominje se u *Hekabi* (807–808): „οἴκτιρον ἡμᾶς, ὡς γραφεύς τ' ἀποσταθεῖς / ἰδοῦ με κἀνάθησον οἷ' ἔχω κακά” (*smiluj nam se, i udaljivši se kao slikar / pogledaj me i vidi zla koja trpim*). Prvo je značenje imenice *γραφεύς* slikar i u rječniku se to značenje pridodaje ovome ulomku,¹²⁴ a s time se slaže Tierney (no, zbog jednoga rukopisnog čitanja spominje opciju *βραβεύς*, umjesto *γραφεύς*, što znači ‘sudac’),¹²⁵ kao i Ceccarelli, no prema njoj ovdje značenje ‘slikar’ nije apsolutno, nego se može aludirati i na ‘pisac’.¹²⁶ Što se tiče pridjeva *μελεγγραφής*, sačuvan je u fr. 627: „εἰσὶ<ν> γὰρ εἰσὶ διφθέραι μελεγγραφεῖς / πολλῶν γέμουσαι Λοξίου γηρυμάτων” (*postoje, naime, postoje pergamene ispisane pjesmama, / ispunjene mnogim Loksijinim zvucima*).¹²⁷ Ovdje bi se moglo raditi o zapisanim proročkim odgovorima Apolona u heksametru.¹²⁸ Postoji tumačenje prema kojem bi *μελεγγραφεῖς* trebalo biti *μελαγγραφεῖς* („napisano crnom bojom”).¹²⁹ S druge strane, pridjev *γραπτός* u stihovima „ἰδοῦ, πρὸς αἰθήρ' ἐξαμίλλησαι κόρας / γραπτούς <τ' ἐν αἰετ>οἴσι πρόσβλεψον τύπους” (*vidi, digni oči prema nebu / i pogledaj oslikane likove na zabatima*) iz fr. 752c odnosi se na slikanje.

¹²² Za prijevod (i shvaćanje) koristio sam Euripides, 1999: 83. Bi li se ovdje, teoretski, moglo raditi i o čitanju iz nekoga zapisa?

¹²³ Raeburn, Thomas, 2011: 209.

¹²⁴ Vidi LSJ: s. v. *γραφεύς*.

¹²⁵ Euripides, 1946: 100.

¹²⁶ Ceccarelli, 2013: 209.

¹²⁷ *Διφθέραι* sam anakronistički preveo riječju „pergamene”. Radi se o koži koja je obrađena za pisanje.

¹²⁸ Ceccarelli, 2013: 218.

¹²⁹ Ceccarelli, 2013: 218 (bilj. 109).

4.2.6. Γράφω

Preostaju glagolski derivati korijena *γραφ-*. Petnaest ih pripada glagolu *γράφω*, a prvi je primjer iz *Bakhi* (1066–1067): „κυκλοῦτο δ' ὥστε τόξον ἢ κυρτὸς τροχὸς / τὸρνῶ γραφόμενος περιφορὰν ἔλκει δρόμον” (*zaokrugljivalo se poput luka ili kao što se vrti grbavo kolo, / koje tokarski nož urezuje tijekom vrtnje*). Uzimajući u obzir probleme oko očuvanosti teksta, ovaj dio nije lako shvatiti i postoje određene teorije oko njegova čitanja,¹³⁰ no u svakome slučaju ovdje se *γράφω* ne koristi u značenju ‘pisati’. Slijede dva primjera iz *Hipolita*, od kojih prvi izgovara Tezej kada vidi pločicu (pismo) kako visi (858–859): „ἀλλ' ἢ λέχους μοι καὶ τέκνων ἐπιστολὰς / ἔγραψεν ἡ δύστηνος, ἐξαιτουμένη;” (*Je li mi o bračnoj postelji i djeci pismo / napisala, jadna, moleći me?*). Kasnije Artemida, kada objašnjava što se zapravo dogodilo, kaže da je Fedra *napisala lažne zapise* („ψευδεῖς γραφὰς ἔγραψε”, 1311). Dakle, u oba se slučaja glagol koristi u značenju ‘pisati’ (preciznije, ‘pisati pismo’). Nadalje, tri se puta pojavljuje u *Ifigeniji u Aulidi*, i sva tri puta značenje je povezano s pisanjem:

- „δέλτον τε γράφεις” (*pišeš pismo, 35*);
- „κὰν δέλτου πτυχαῖς / γράψας” (*i na stranicama pločice / napisavši, 98–99*);
- „δέλτον ὠιχόμην φέρων σοι πρὸς τὰ πρὶν γεγραμμένα” (*išao sam, noseći ti pločicu (sc. koja se nadovezuje) na prijašnje zapisane riječi, 891*).

Riječ se uvijek koristi u poveznici s jednim od dva pisma koja je Agamemnon napisao. U *Ijonu* je samo jedan primjer, a odnosi se na pisane zakone (442–443): „πῶς οὖν δίκαιον τοὺς νόμους ὑμᾶς βροτοῖς / γράψαντας αὐτοὺς ἀνομίαν ὀφλισκάνειν;” (*Kako je pravedno da ste vi, predma ste smrtnicima zakone / zapisali, sami okrivljeni za bezakonje?*). Tekst *Ifigenije na Tauridi* sadrži samo jedan primjer ovoga glagola, opet u poveznici s pisanjem pisma (584–585): „δέλτον τ' ἐνεγκεῖν, ἦν τις οἰκτίρας ἐμὲ / ἔγραψεν αἰχμάλωτος” (*i odnijeti pismo koje je jedan zatvorenik, smilovanši mi se / napisao*). Preostala tri primjera iz očuvanih tragedija (*Feničanke, Pribjegarke i Trojanke*) također se odnose na pisanje:

- „πῶς δ' αὖ κατάρξιη θυμάτων, ἐλὼν πάτραν, / καὶ σκῦλα γράψεις πῶς ἐπ' Ἰνάχου ῥοαῖς;” (*Kako ćeš, kad zauzmeš domovinu, započeti s žrtvama / i kako ćeš uz obalu Inaha zapisati svoje ime na ratnome plijenu?, Phoen. 573–574*);
- „γεγραμμένων δὲ τῶν νόμων ὃ τ' ἀσθενῆς / ὁ πλούσιός τε τὴν δίκην ἴσῃν ἔχει” (*kad su zakoni zapisani, i nemoćan / i bogat imaju jednako pravo, Supp. 433–434*);
- „τί καὶ ποτε / γράψειεν ἄν σε μουσοποιὸς ἐν τάφῳ;” (*I što bi jednom / pjesnik o tebi napisao na grobu?, 1188–1189*).

¹³⁰ Dodds u svome komentaru detaljno prikazuje problematiku teksta, kao i teorije (Euripides, 1960: 210–211).

Preostaju četiri fragmentarna citata – prvi je iz *Euristeja* (fr. 378.1–2): „νῦν δ’ ἦν τις οἴκων πλουσίαν ἔχη φάτην, / πρῶτος γέγραπται τῶν κακίωνων κράτει” (*a sad, tko god u kući ima bogate jaslje, / zapisan je kao prvi prema mišljenju lošijih*). Γέγραπται se ovdje svakako odnosi na pisanje, no ipak u metaforičkome smislu – ova hipotetska osoba zapravo bi se *smatrala* prvom. U 506. fragmentu dva su primjera: „δοκεῖτε πηδᾶν τὰδικηματ’ εἰς θεοῦς / πτεροῖσι, κάπειτ’ ἐν Διὸς δέλτου πτυχαῖς / γράφειν τιν’ αὐτά” (*Smatrate li da nedjela skaču k bogovima / krilima, i da ih zatim na stranicama Zeusove pločice / netko zapisuje*, 1–3); „Διὸς γράφοντος τὰς βροτῶν ἀμαρτίας” (*ako bi Zeus zapisivao grijehe smrtnika*, 5). Oba glagola koriste se u značenju ‘pisati’, a u prvome slučaju subjekt je neka neodređena osoba, no u drugome sam je Zeus subjekt. Posljednji je primjer glagola γράφω iz *Palamede* (6–7): „παισίν τ’ ἀποθνήσκοντα χρημάτων μέτρον / γράψαντα λείπειν” (*i da onaj koji umire, zapisavši, ostavi djeci mjeru stvari*). Očito je riječ o oporuci (poput one u Sofoklovim *Trahinjankama*).

4.2.7. Složenice glagola γράφω

Kod Euripida pronađeno je pet složenica glagola γράφω, a to su διαγράφω, ἐγγράφω, καταγράφω, μεταγράφω i ὑπογράφω.¹³¹ Prva složenica ima samo jedan primjer, u *Elektri* (1072–1073): „γυνή δ’ ἀπόντος ἀνδρὸς ἦτις ἐκ δόμων / ἐς κάλλος ἀσκεῖ, διάγραφ’ ὡς οὔσαν κακήν” (*ženu koja se dok je muž izvan kuće / sređuje prekriži kao lošu*). Ovdje se aludira na pisanje tako što se zamišlja da je ženino ime na nekakvome popisu, i da se ono treba prekrižiti – time se zapravo metaforički želi reći da se takvu ženu treba smatrati lošom.¹³² Ἐγγράφω se pojavljuje šest puta, a od toga pet otpada na supstantivirani particip (ἐγγεγραμμένα) koji, naravno, znači ‘ono što je zapisano’:

- „λόγωι φράσω σοι πάντα τὰγγεγραμμένα” (*riječju ću ti reći sve što je zapisano*, *IA* 113);
- „οὐ, πρὶν ἂν δείξω γε Δαναοῖς πᾶσι τὰγγεγραμμένα” (*ne prije nego li pokažem svim Danajcima ono što je zapisano*, *IA* 324);
- „τάνόντα κάγγεγραμμέν’ ἐν δέλτου πτυχαῖς” (*ono što je prisutno i zapisano na stranicama pločice*, *IT* 760);
- „αὐτὴ φράσει σιγῶσα τὰγγεγραμμένα” (*ona će šuteći pokazati ono što je zapisano*, *IT* 763);

¹³¹ Ovdje ćemo usput spomenuti (zbog upotrebe složenice ἐπιγράφω) sačuvan *testimonium* (fr. 588a) izgubljene Euripidove drame *Palamed*. U njemu je sačuvan podatak da je Euripid u toj drami prikazao kako *Oīaζ*, Palamedov brat, na vesla zapisuje vijest o Palamedovoj smrti.

¹³² Tako i Ceccarelli, 2013: 207 (bilj. 78).

- „τάδ' ἐστὶ τὰν δέλτοισιν ἐγγεγραμμένα” (ono je ono što je zapisano na pločicama, IT 787).

Svi su primjeri ili iz *Ifigenije u Aulidi* ili *Ifigenije na Tauridi*, a u svim se slučajevima cilja na sadržaj pisama. Posljednji je primjer, koji je finitnoga oblika, iz *Pribjegarki* (1202): „ἔγραψον ὄρκους τρίποδος ἐν κοίλῳ κύτει” (*zapiši zakletve na zakrivljenoj šupljini tripoda*, 1202). Zaključno o ovoj složenici, svi se primjeri odnose na pisanje.

Preostaju glagoli *καταγράφω*, *μεταγράφω* i *ὑπογράφω* koji se pojavljuju po jednom. Prvi se nalazi u *Alkestidi* (967–969): „Θρήσσαις ἐν σανίσιν, τὰς / Ὀρφεία κατέγραψεν / γῆρυς” (*na tračkim pločicama, koje / je ispisao orfejski / govor*). Drugi, *μεταγράφω*, sa sobom nosi konotaciju ispravljanja nečeg već napisanog, a to se u *Ifigeniji u Aulidi* odnosi na pisanje drugog pisma kao „ispravak“ prvoga (107–109): „ἄ δ' οὐ καλῶς / ἔγνων τότε, αὐθις μεταγράφω καλῶς πάλιν / εἰς τήνδε δέλτον” (*što nisam dobro / zamislio tada, sad iznova ispravno pišem / na onu pločicu*). Oba su, dakle, povezana s pisanjem. S druge strane, čini se da *ὑπογράφω* ovdje ima značenje skiciranja, no nije isključena ni povezanost s pisanjem (*HF* 1118).¹³³ „εἴπ' εἴ τι καινὸν ὑπογράφηι τῶμῳ βίῳ” (*reci skiciraš li što novo tome životu*).

4.3. Derivati od *ἐπιστελλ-*

4.3.1. *Ἐπιστολή*

Imenice *ἐπιστολή* češće se pojavljuje kod Euripida nego li kod Eshila i Sofokla. U prva tri primjera koristi se, kao što smo kod prijašnjih autora vidjeli, u značenju usmene zapovijedi: „ἦλθον δὲ σὰς μὲν οὐ σέβων ἐπιστολάς” (*nisam došao poštujući tvoje zapovijedi*, *Andr.* 964; „κάγῳ δι' αἰδοῦς εἶπον· ὦ ξέν', οὐχ ἐκὼν / ἄγω σε, Πενθέως δ' ὅς μ' ἔπεμψ' ἐπιστολαῖς” (*I ja sam s poštovanjem rekao: „Stranče, ne vodim / te rado, nego po zapovijedima Penteja, koji me poslao”*, *Bacch.* 441–442); „τὰ τῶν θεῶν / τιμῶσα πατρός τ' ἐνδίκους ἐπιστολάς” (*poštujući ono božansko / i očeve pravedne zapovijedi*, *Hel.* 1648–1649). No, u *Hipolitu* je situacija drukčija, i *ἐπιστολή* prima značenje „pismo” (858–859): „ἀλλ' ἦ λέχους μοι καὶ τέκνων ἐπιστολάς / ἔγραψεν ἡ δύστηνος, ἐξαιτουμένη;” (*Je li mi o bračnoj postelji i djeci pismo / napisala, jedna, moleći me?*). Na ovome mjestu LSJ tretira *ἐπιστολάς* kao „zapovijedi”, no Ceccarelli i Rosenmeyer to shvaćaju kao „pismo”.¹³⁴ Dva primjera iz *Ifigenije u Aulidi* pokazuju da je značenje isto kao u *Hipolitu*: „ἀλλ' εἶα χώρει τάσδ' ἐπιστολάς λαβῶν / πρὸς

¹³³ Ceccarelli, 2013: 208.

¹³⁴ Vidi LSJ: s. v. *ἐπιστολή*. Ceccarelli, 2013: 220; Rosenmeyer, 2001: 88–89. Svakako se aludira na pisanje (predikat je *ἔγραψεν*); čak i ako je Euripid u ovome citatu specifično mislio na *zapovijedi*, opet se radi o pisanim zapovijedima.

Ἄργος” (*no, hajde, s ovim pismom idi / prema Argu, IA 111–112*) i „σὰς δ’ ἐπιστολὰς / ἐξαρπάσας ὄδ’ ἐκ χερῶν ἐμῶν βίαι, / Ἀγάμεμνον” (*onaj, zgrabivši / tvoje pismo silom iz mojih ruku, / Agamemnone, IA 314–316*). U *Ifigeniji na Tauridi* ova se imenica koristi čak pet puta. Prvi je od njih (588–590): „οὐδένα γὰρ εἶχον ὅστις ἀγγεῖλαι μολῶν / ἐς Ἄργος αὐθις τὰς <τ> ἐμὰς ἐπιστολὰς / πέμψειε” (*nikoga, naime, nisam imala tko bi prenio poruku stigavši / natrag u Arg, i tko bi moje pismo / prenio*). Ovdje se očito ἐπιστολὰς odnosi na Ifigenijino pismo. Sljedeći citat malo je problematičniji (731–733): „ἐγὼ δὲ ταρβῶ μὴ ἀπονοστήσας χθονὸς / θῆται παρ’ οὐδὲν τὰς ἐμὰς ἐπιστολὰς / ὁ τήνδε μέλλων δέλτον εἰς Ἄργος φέρειν” (*bojim se da bi onaj koji bi trebao nositi pločicu u Arg, / napustivši ovu zemlju, / zanemario moje zapovijedi*).¹³⁵ U 733. stihu spominje se pismo (kao pločica), tako da je pitanje odnosi li se τὰς ἐμὰς ἐπιστολὰς u 732. stihu na sadržaj pisma ili na Ifigenijinu zapovijed/zahhtjev Piladu da to pismo prenese. Kovacs potonje smatra točnim,¹³⁶ a ja sam naklon njegovu mišljenju. Na ovome mjestu zvuči mi zalihosno u dva stiha iskoristiti dvije različite riječi – jedna za pločicu, a jedna za tekst na njoj – kako bi se izrazio Ifigenijin strah da Pilad neće mariti za njezinim pismom.¹³⁷ S druge strane, Kyriakou i Ceccarelli imaju drukčije mišljenje te smatraju da se ovo odnosi na sadržaj pisma.¹³⁸ Sljedeća dva citata odnose se na pismo: „σήμαινε δ’ ὧι χρὴ τὰσδ’ ἐπιστολὰς φέρειν” (*reci kome trebam nositi ovo pismo, 767*) i „αἶδ’ ἐπιστολαί, / τὰδ’ ἐστὶ τὰν δέλτοισιν ἐγγεγραμμένα” (*ovo je pismo, / ovo je ono što je zapisano na pločicama, 786–787*). Potonje

¹³⁵ Izraz ἀπονοστήσας χθονὸς (prema LSJ „when he returned from“ – χθονὸς nije prevedeno – s. v. ἀπονοστήω) prevodim prema Kyriakou, 2006: 249: „ἀπονοστήσας χθονός probably means simply ‘having left this land’ with no indication of destination. It is also possible that the verb was chosen on purpose to suggest the idea that Pylades is homebound (cf. Cropp’s translation ‘once he has made his way home from this country’) and thus particularly likely to neglect obligations incurred during the dangerous adventure.”

¹³⁶ Kovacs ova tri stiha prevodi (Euripides, 1999: 225): „I am afraid that the intended bearer of my letter to Argos may make light of my command to him once he has left this land.”

¹³⁷ Prema tome Pilad, koji bi trebao nositi pločicu, mogao bi ne voditi brigu o njezinu sadržaju. No ne bi li bilo svejedno mari li on za sadržajem na pločici ili za pločicom kao fizičkim predmetom? Pismo svakako nije napisano za njega, tako da on, teoretski, ni ne treba mariti za njegovim sadržajem – njemu ono svakako služi kao „karta” za povratak kući, a hoće li on dostaviti pismo ili ne ovisi isključivo o njegovu poštenju. U 733. stihu pločici se dodaje i zamjenica „ova”, što je semantički udaljava od τὰς ἐμὰς ἐπιστολὰς. Meni se čini da se Ifigenija boji da bi on, kad se njegov brod otisne od obale, mogao prestatu mariti za njihovim dogovorom i da bi pismo, primjerice, bacio u more.

¹³⁸ Zbunjujuće, Kyriakou tvrdi da je u ovome stihu naglasak na sadržaju pisma (2006: 200), no u komentaru na 732. stih sintagmu τὰς ἐμὰς ἐπιστολὰς shvaća u značenju uputa (2006: 250): „(...) this makes nonsense of Iphigeneia’s fear because, if the man brings the letter to Argos, he cannot possibly neglect her instructions (...).” Meni se čini da i on ovdje cilja na njihov dogovor da se dostavi pismo. Ni kod Ceccarelli nije sve jasno: ona navodi da ἐπιστολή u *Ifigeniji na Tauridi* jednom (od pet puta) znači usmena zapovijed (2013: 218, bilj. 111); tu očito misli na 1446. stih (stih je analiziran malo dolje u radu). Ipak, u samoj je razradi ἐπιστολὰς u 732. stihu tretirala kao „request” (2013: 225): „As she comes back with it, a new fear has crossed her mind: that the person who will bear the letter to Argos may not think much more about her request once he has left the land of the Taurians (731–3). A letter is as safe as its carrier’s honesty: an oath is necessary.” Što podrazumijeva pod riječju „request”? Njezin zahtjev od Pilada da odnese pismo, ili zahtjev koji je sadržan u pismu za Oresta? Inače, u kontekstu ove tragedije izraz τὰς ἐμὰς ἐπιστολὰς ne pomaže: osim ovoga, pojavljuje se još u 589. stihu (urednik teksta umetnuo je elidirani veznik – „τὰς <τ>...”), gdje se odnosi na pismo, i u 1446. stihu, gdje se odnosi na Ateninu usmenu zapovijed.

nije toliko strogo određeno – Rosenmeyer tu sintagmu prevodi riječima „that is my letter”, no Kovacs piše „those are my commands”.¹³⁹ U svakome slučaju, ovo slijedi nakon što Ifigenija govori što se nalazi u pismu, tako da se o njemu radi, bilo da ona kasnije kaže „ovo je pismo” ili „ovo su zapovijedi” (koje su napisane u pismu i koje su njegov sadržaj). Posljednji je primjer pri kraju djela (1446): „μαθὼν δ', Ὀρέστα, τὰς ἐμὰς ἐπιστολὰς” (*shvativši, Oreste, moje zapovijedi*). Ovo su Atenine riječi Orestu, te se očito radi o usmenim zapovijedima.

4.3.2. Ἐπιστέλλω

Preostaje glagol *ἐπιστέλλω* koji se pojavljuje pet puta. Dvaput se koristi u značenju ‘zapovijedati’, što smo već vidjeli u Euripidovim i Sofoklovim djelima: „ἐμοὶ δὲ πρὸς σὲ τόνδ' ἐπιστέλλουσι ἄγειν” (*meni zapovijedaju da ti dovedem ovoga, Heracl. 938*); „ἐμοὶ δ' ἐπέσταλκ' ἐκμαθεῖν σέθεν πάρα” (*meni je zapovjedio da od tebe saznam, Phoen. 863*). Zatim, u *Trojankama* se koristi u participnome obliku sa značenjem ‘zapovijed’ („τὰπεσταλμένα”, *Tro. 1149*).¹⁴⁰ Dva, pak, primjera donose novitet u usporedbi s prijašnjim tragičarima. U *Elektri* koristi se u značenju ‘slati poruku’, a ta je poruka usmena (333): „πολλοὶ δ' ἐπιστέλλουσιν, ἐρμηνεὺς δ' ἐγώ” (*mnogi šalju poruku, a ja sam tumač*). Ti „mnogi” zapravo su dijelovi njezina tijela, a ona u njihovo ime govori – da se radi o usmenoj poruci jasno je po tome što ona ne daje nikakvo pismo, nego razgovara s Orestom (čiji pravi identitet ne zna), i kaže mu „ἀπάγγελον τάδε” (*javi ovo, 332*). Slična je situacija u *Ifigeniji na Tauridi* (770): „Ἡ ἴν' Αὐλίδι σφαγεῖσ' ἐπιστέλλει τάδε” (*ubijena u Aulidi šalje ovo*). To je početak Ifigenijina pisma čiji sadržaj ona iznosi, a stil izraza koji je iskoristila nalazi se i u sačuvanim pismima, što sigurno nije slučajnost.¹⁴¹ Dakle, u citatu iz *Elektre* šalje se poruka koja je usmena, a u *Ifigeniji na Tauridi* pisana poruka.

4.4. Pregled termina kod Euripida

Kao i kod prethodna dva autora, u tablici koja slijedi prikazujem distribuciju približnih značenja 135 primjera pronađena u Euripidovim dramama.

¹³⁹ Rosenmeyer, 2001: 79; Euripides, 1999: 233.

¹⁴⁰ U ovu kategoriju spada i dubiozan fr. 1132.47.

¹⁴¹ Rosenmeyer, 2001: 77–78.

Tablica 3. Termini i značenja u Euripidovim djelima

Termin	Značenje	Broj primjera	Mjesta pojavljivanja
Metonimijski termini			
<i>δέλτος</i> ¹⁴²	pločica (za pisanje)	30	<i>Hipp.</i> 856, 865, 877 i 1057, <i>IA</i> 35, 98, 109, 112, 116, 155, 307, 322, 798, 891 i 894, <i>IT</i> 584, 603, 615, 636, 641, 667, 727, 733, 756, 760, 787 i 791, fr. 369.6, fr. 506.2, fr. 578.9
<i>πτυχή/πτύξ</i>	stranica	4	<i>IA</i> 98 i 112, <i>IT</i> 760, fr. 506.2
	dolina	16	<i>Andr.</i> 1277, <i>Bacch.</i> 62, 797, 945 i 1219, <i>Hel.</i> 44 i 605, <i>HF</i> 240, <i>IT</i> 9 i 1082, <i>Or.</i> 1631 i 1636, <i>Phoen.</i> 84, <i>Supp.</i> 757, fr. 228a.20, fr. 779.7
	nabor	2	<i>Supp.</i> 212 i 979
<i>διαπτυχή</i>	stranica	2	<i>IT</i> 727 i 793
<i>σανίς</i>	pločica (za pisanje)	1	<i>Alc.</i> 967
	paluba	1	<i>Hel.</i> 1556
	vrata	1	<i>Or.</i> 1221
Derivati od γραφ-			
<i>γράμμα</i>	slovo	13	<i>Hipp.</i> 387, 954 i 1253, <i>IA</i> 37, 118 i 322, <i>IT</i> 594, 745, 764 i 793, fr. 382.1, fr. 578.3, fr. 923.2
	slika	2	<i>Ion</i> 1146, fr. 1059.5
<i>ἐπιγράμμα</i>	natpis	1	<i>Tro.</i> 1191
<i>γραμμή</i>	crtā	2	<i>El.</i> 956, fr. 169
	crtā (u pisanju)	2	fr. 382.5 i 11
<i>γραφή</i>	zapis	7	<i>Hec.</i> 866, <i>Hipp.</i> 451, 879 i 1311, <i>IA</i> 363, <i>IT</i> 735 i 762
	slika	7	<i>Hipp.</i> 1005, <i>Ion</i> 271, <i>Phoen.</i> 129 i 1135, <i>Tro.</i> 687, fr. 618.2, fr. 1059.5
<i>γραφεύς</i>	slikar	1	<i>Hec.</i> 807
<i>μελεγγραφής</i>	ispisan pjesmama	1	fr. 627.1
<i>γραπτός</i>	naslikan	1	fr. 752c.2
<i>γράφω</i>	urezivati	1	<i>Bacch.</i> 1067
	pisati	14	<i>Hipp.</i> 859 i 1311, <i>IA</i> 35, 99 i 891, <i>Ion</i> 443, <i>IT</i> 585, <i>Phoen.</i> 574, <i>Supp.</i> 433, <i>Tro.</i> 1189, fr. 378.2, fr. 506.3 i 5, fr. 578.7
<i>διαγράφω</i>	prekrižiti	1	<i>El.</i> 1073
<i>ἐγγράφω</i>	pisati	6	<i>IA</i> 113 i 324, <i>IT</i> 760, 763 i 787, <i>Supp.</i> 1202
<i>καταγράφω</i>	ispisati	1	<i>Alc.</i> 968

¹⁴² Ovdje, kao i, primjerice, za riječ *γράμμα*, moglo bi se dati više značenja. Ipak, navodit će se samo „primarna” značenja. Tako se nekad riječju *δέλτος* može metonimijski govoriti o pismu; isto vrijedi i za *γράμμα*, čije se značenje u množini umjesto često ljepše prevodi na hrvatski riječju kao ‘tekst’ ili ‘riječi’. Ipak, ta značenja proizlaze iz značenja ‘slovo’, tako da će tako biti i kategorizirana. Tablica ipak služi za prikazivanje značenja koja jesu odnosno nisu povezana s pisanjem.

<i>μεταγράφω</i>	ispraviti (iznova ispravno pisati)	1	<i>IA</i> 108
<i>ὕπογράφω</i>	skicirati	1	<i>HF</i> 1118
Derivati od ἐπιστελλ-			
<i>ἐπιστολή</i>	usmena zapovijed	5	<i>Andr.</i> 964, <i>Bacch.</i> 442, <i>Hel.</i> 1649, <i>IT</i> 732 i 1446
	pismo	6	<i>Hipp.</i> 858, <i>IA</i> 111 i 314, <i>IT</i> 589, 767 i 786
<i>ἐπιστέλλω</i>	zapovijedati	3	<i>Heracl.</i> 938, <i>Phoen.</i> 863, <i>Tro.</i> 1149
	slati poruku (usmenu)	1	<i>El.</i> 333
	slati poruku (pismenu)	1	<i>IT</i> 770

Euripidovih 135 primjera dijele se ovako: u prvu grupu spada 57 primjera, u drugu 62, a u treću 16. Sveukupno su 44 primjera koji nisu ni u kakvoj povezanosti s pisanjem, a među njih se ubraja 12 aluzija na sliku ili slikanje (*Hec.* 807, *HF* 1118, *Hipp.* 1005, *Ion* 271 i 1146, *Phoen.* 129 i 1135, *Tro.* 687, fr. 618.2, fr. 752c.2 te fr. 1059.5 s dva termina), po 1 primjer urezivanja, ciljne crte i granice (*Bacch.* 1067, *El.* 956 i fr. 169), te 9 primjera iz treće kategorije koji se koriste za usmenu poruku ili zapovijed (*Andr.* 964, *Bacch.* 442, *El.* 333, *Hel.* 1649, *Heracl.* 938, *IT* 732 i 1446, *Phoen.* 863 te *Tro.* 1149); preostalih 18 primjera tvori riječ *πτύχη* u značenju ‘dolina’ i ‘nabor’. Unutar prve grupe 37 se puta različiti termini vežu uz pisanje, unutar druge 47, a unutar treće 7. Analizirani termini 89 puta koriste se u povezanosti s pisanjem, a mjesta su: *Alc.* 967 i 968, *Hec.* 866, *Hipp.* 387, 451, 856, 858, 859, 865, 877, 879, 954, 1057, 1253 i 1311 (dva termina), *IA* 35 (dva termina), 37, 98 (dva termina), 99, 108, 109, 111, 112 (dva termina), 113, 116, 118, 155, 307, 314, 322 (dva termina), 324, 363, 798, 891 (dva termina) i 894, *Ion* 443, *IT* 584, 585, 589, 594, 603, 615, 636, 641, 667, 727 (dva termina), 733, 735, 745, 756, 760 (tri termina), 762, 763, 764, 767, 770, 786, 787 (dva termina), 791 i 793 (dva termina), *Phoen.* 574, *Supp.* 433 i 1202, *Tro.* 1189 i 1191, fr. 369.6, fr. 382.1, 5 i 11, fr. 506.2 (dva termina), 3 i 5, fr. 578.3, 7 i 9, fr. 627.1 te fr. 923.2. Metaforičko pisanje pronašao sam samo dvaput: *El.* 1073 i fr. 378.2.¹⁴³

Za razliku od prva dva autora, u Euripidovu opusu nailazimo na pisma u trima tragedijama: *Hipolitu*, *Ifigeniji u Aulidi* i *Ifigeniji na Tauridi*. U prvoj tragediji 9 od 13 primjera odnosi se na pismo, u drugoj 24 od 25, a u trećoj svih 29 primjera. To jasno prikazuje koliko važnost igraju u radnji; ne koriste se samo za komunikaciju, nego bitno utječu na radnju i pokreću je.¹⁴⁴ Fedra u *Hipolitu* istoimenoga junaka optužuje pismom, što uzrokuje njegov sukob sa svojim ocem i, na kraju, smrt. Agamemnon je poslao dva pisma u *Ifigeniji u Aulidi* –

¹⁴³ Ceccarelli ovdje ubraja i primjere iz *El.* 956 i fr. 169 (granica i ciljna crta) (2013: 207, bilj. 78), no ja to nisam povezao s pisanjem.

¹⁴⁴ Rosenmeyer, 2001: 65.

prvim je dozvaio svoju kćer kako bi je žrtvovao radi pogodnih vjetrova za ratnu ekspediciju, a drugim je pismom njezin dolazak htio spriječiti kako bi joj, kao otac, spasio život. Naposljetku, u trećoj od navedenih drama Ifigenija zbog svoga pisma odugovlači običajno žrtvovanje zatvorenika i Piladu predaje pločicu s porukom za Oresta, koju on odmah dostavlja, te nastupa prepoznavanje Oresta i Ifigenije.

5. PREGLED TERMINA S PRIPADAJUĆIM ZNAČENJIMA I NJIHOVA INTERPRETACIJA

U tablici koja slijedi bit će sažeto prikazan pregled pronađenih primjera u tragedijama trojice autora. Primjeri će biti grupirani prema približnim značenjima. Cilj mi je na sinoptički i pregledan način prikazati distribuciju termina te ukazati na razlike u njihovu korištenju i značenju od zbirke do zbirke, a rezultati će biti naknadno detaljnije interpretirani.

Tablica 4. Pregled termina kod svih triju autora

Termin	Značenje	Broj primjera			Mjesta pojavljivanja
		Aesch.	Soph.	Eur.	
Metonimijski pojmovi					
<i>βύβλος</i>	papirus (biljka)	1	0	0	Aesch.: <i>Supp.</i> 761
	papirus (materijal)	1	0	0	Aesch.: <i>Supp.</i> 947
<i>δέλτος</i>	pločica (za pisanje)	2	4	32	Aesch.: <i>PV</i> 789, fr. 281a.21 Soph.: <i>Trach.</i> 47, 157 i 683, fr. 597 Eur.: <i>Hipp.</i> 856, 865, 877 i 1057, <i>IA</i> 35, 98, 109, 112, 116, 155, 307, 322, 798, 891 i 894, <i>IT</i> 584, 603, 615, 636, 641, 667, 727, 733, 756, 760, 787 i 791, fr. 369.6, fr. 506.2, fr. 578.9
<i>δελτογράφος</i>	koji zapisuje na pločicu	1	0	0	Aesch.: <i>Eum.</i> 275
<i>δελτόομαι</i>	zapisivati si na pločice	1	0	0	Aesch.: <i>Supp.</i> 179
<i>πίναξ</i>	pločica za pisanje	3	0	0	Aesch.: <i>Supp.</i> 463 i 946, fr. 281a.22
<i>πτοχή/πτύξ</i>	stranica	1	0	4	Aesch.: <i>Supp.</i> 947 Eur.: <i>IA</i> 98 i 112, <i>IT</i> 760, fr. 506.2
	dolina	0	1	16	Soph.: <i>OT</i> 1026 Eur.: <i>Andr.</i> 1277, <i>Bacch.</i> 62, 797, 945 i 1219, <i>Hel.</i> 44 i 605, <i>HF</i> 240, <i>IT</i> 9 i 1082, <i>Or.</i> 1631 i 1636, <i>Phoen.</i> 84,

					<i>Supp.</i> 757, fr. 228a.20, fr. 779.7
	nabor	0	1	2	Soph.: fr. 494 Eur.: <i>Supp.</i> 212 i 979
	pločica (za pisanje)	0	1	0	Soph.: fr. 144.1
<i>διαπτυχή</i>	stranica	0	0	2	Eur.: <i>IT</i> 727 i 793
	pločica (za pisanje)	0	0	1	Eur.: <i>Alc.</i> 967
<i>σανίς</i>	paluba	0	0	1	Eur.: <i>Hel.</i> 1556
	vrata	0	0	1	Eur.: <i>Or.</i> 1221
Derivati od γραφ-					
<i>γράμμα</i>	slovo	5	2	13	Aesch.: <i>PV</i> 460, <i>Sept.</i> 434, 468, 646 i 660 Soph.: fr. 144.1, fr. 514 Eur.: <i>Hipp.</i> 387, 954 i 1253, <i>IA</i> 37, 118 i 322, <i>IT</i> 594, 745, 764 i 793, fr. 382.1, fr. 578.3, fr. 923.2
	zapis	1	1	0	Aesch.: fr. 331 Soph.: fr. 784
	slika	0	0	2	Eur.: <i>Ion</i> 1146, fr. 1059.5
<i>ἐπιγράμμα</i>	natpis	0	0	1	Eur.: <i>Tro.</i> 1191
<i>γραμμή</i>	cрта	0	0	2	Eur.: <i>El.</i> 956, fr. 169
	cрта (u pisanju)	0	0	2	Eur.: fr. 382.5 i 11
<i>γραφή</i>	slika	3	0	7	Aesch.: <i>Ag.</i> 242 i 1329, <i>Cho.</i> 232 Eur.: <i>Hipp.</i> 1005, <i>Ion</i> 271, <i>Phoen.</i> 129 i 1135, <i>Tro.</i> 687, fr. 618.2, fr. 1059.5
	zapis	0	1	7	Soph.: <i>Trach.</i> 683 Eur.: <i>Hec.</i> 866, <i>Hipp.</i> 451, 879 i 1311, <i>IA</i> 363, <i>IT</i> 735 i 762
<i>περιγραφή</i>	otisak stopala	1	0	0	Aesch.: <i>Cho.</i> 207
<i>ὑπογραφή</i>	otisak stopala	1	0	0	Aesch.: <i>Cho.</i> 209
<i>γραμματεὺς</i>	tajnik/pisar	1	0	0	Aesch.: fr. 358.2
<i>γραφεὺς</i>	slikar	0	0	1	Eur.: <i>Hec.</i> 807
<i>μελεγγραφής</i>	ispisan pjesmama	0	0	1	Eur.: fr. 627.1
<i>καλλίγραπτος</i>	lijepo obojan	1	0	0	Aesch.: fr. 78a.12
<i>γραπτός</i>	naslikan	0	0	1	Eur.: fr. 752c.2
<i>ἀγραπτος</i>	nepisan	0	1	0	Soph.: <i>Ant.</i> 454
	slikati	2	0	0	Aesch.: <i>Ag.</i> 801, <i>Eum.</i> 50
<i>γράφω</i>	pisati	4	3	14	Aesch.: <i>Cho.</i> 450 i 451, <i>Supp.</i> 709 i 991 Soph.: <i>OT</i> 411, <i>Phil.</i> 1325, fr. 811 Eur.: <i>Hipp.</i> 859 i 1311, <i>IA</i> 35, 99 i 891, <i>Ion</i> 443,

					<i>IT 585, Phoen. 574, Supp. 433, Tro. 1189, fr. 378.2, fr. 506.3 i 5, fr. 578.7</i>
	urezivati	0	0	1	Eur.: <i>Bacch. 1067</i>
<i>διαγράφω</i>	prekrižiti	0	0	1	Eur.: <i>El. 1073</i>
<i>ἐγγράφω</i>	pisati	4	1	6	Aesch.: <i>Cho. 699, PV 789, Supp. 946 i 991</i> Soph.: <i>Trach. 157</i> Eur.: <i>IA 113 i 324, IT 760, 763 i 787, Supp. 1202</i>
<i>εἰσγράφω</i>	pisati	0	1	0	Soph.: <i>Trach. 1167</i>
<i>καταγράφω</i>	ispisati	0	0	1	Eur.: <i>Alc. 968</i>
<i>μεταγράφω</i>	ispraviti (iznova ispravno pisati)	0	0	1	Eur.: <i>IA 108</i>
<i>ὑπογράφω</i>	skicirati	0	0	1	Eur.: <i>HF 1118</i>
Derivati od ἐπιστελλ-					
<i>ἐπιστολή</i>	usmena zapovijed	4	4	5	Aesch.: <i>Pers. 783, PV 3, Supp. 1012, fr. 293</i> Soph.: <i>Aj. 781, OC 1601, Trach. 493, fr. 128</i> Eur.: <i>Andr. 964, Bacch. 442, Hel. 1649, IT 732 i 1446</i>
	pismo	0	0	6	Eur.: <i>Hipp. 858, IA 111 i 314, IT 589, 767 i 786</i>
<i>ἐπιστέλλω</i>	zapovijedati	5	1	3	Aesch.: <i>Ag. 908, Cho. 779, Eum. 205 i 743, Sept. 1012</i> Soph.: <i>OT 106</i> Eur.: <i>Heracl. 938, Phoen. 863, Tro. 1149</i>
	slati poruku (usmenu)	0	0	1	Eur.: <i>El. 333</i>
	slati poruku (pismenu)	0	0	1	Eur.: <i>IT 770</i>

Kao što je već primijećeno, broj primjera u Euripidovim djelima puno je veći nego u Eshilovim i Sofoklovim (trostruko odnosno šesterostruko veći), i to se odražava kako u pojedinačnim kategorijama, tako i u sveukupnome broju. Treba uzeti u obzir činjenicu da je sačuvano više njegovih tragedija i fragmenata, tako da se ova usporedba ne treba smatrati apsolutnom.

Promatrajući prvu kategoriju jasno je da su metonimijski pojmovi u Eshilovim tragedijama i najzastupljeniji i najraznolikiji – u njegovim djelima pronalazimo termine kojih uopće nema kod druga dva autora: *βύβλος, δελτογράφος, δελτόομαι* i *πίναξ*. Za razliku od toga, kod Euripida su dva specifična termina (*διαπυχή* i *σανίς*), a kod Sofokla uopće ne nailazimo

na takve primjere. Eshil 9 od 10 pojava metonimijskih termina koristi u poveznici s pisanjem, Sofoklo 5 od 7, a Euripid 37 od 57. Odnos pravoga i metaforičkoga pisanja kod Eshila je 4:5, kod Sofokla 4:1, a kod Euripida 37:0. Od riječi koje se pojavljuju kod sva tri autora, *δέλτος* uvijek ima značenje pločice za pisanje, dok *πτυχή* varira: kod Eshila pojavljuje se samo jednom, i to u značenju stranice, kod Sofokla jednom ima značenje pločice za pisanje, a Euripid ju četiri puta koristi za „stranicu”, a ostalih osamnaest puta u drugim, nepovezanim značenjima. Svi termini koji se pojavljuju isključivo u Eshilovim djelima (*βύβλος*, *δελτογράφος*, *δελτόομαι* i *πίναξ*) relevantni su za pisanje, a isto vrijedi i za Euripidov *διαπτυχή* i *σανίς*.

Situacija među derivatima korijena *γραφ-* raznolikija je. Euripid ima čak 9 termina koji se samo kod njega pojavljuju (*ἐπιγράμμα*, *γραμμή*, *γραφεύς*, *μελεγγραφής*, *γραπτός*, *διαγράφω*, *καταγράφω*, *μεταγράφω* i *ὑπογράφω*), Eshil 4 (*περιγραφή*, *ὑπογραφή*, *γραμματεύς* i *καλλιγράφος*), a Sofoklo 2 (*ἄγραπτος* i *εἰσγράφω*). U poveznici s pisanjem koristi se 15 od 23 Eshilova primjera, svih 10 Sofoklovih te 47 od 62 Euripidova primjera. Kod prvoga je autora omjer pravoga naprama metaforičkome pisanju 8:7, kod drugoga 10:0, a kod trećega 45:2. Ova se kategorija najčešće pojavljuje i kod sve trojice tvori najveći broj aluzija na pisanje. Osim toga, učestalo se aludira i na slikanje: Eshil šest puta, a Euripid dvanaest puta (Sofoklo, zanimljivo, terminima koji su bili analizirani nijednom ne spominje slikarstvo). Euripid koristi najviše složenica glagola *γράφω* (pet od šest pronađenih).

Derivati korijena *ἐπιστελλ-* kategorija su od samo dvije riječi (*ἐπιστολή* i *ἐπιστέλλω*) i one se pojavljuju kod sva tri autora. Kod Eshila se pojavljuje devet, a kod Sofokla pet puta, i u djelima obaju autora nijednom ne znači ‘pismo’, nego označava (usmenu) zapovijed. Euripid ih sedam od šesnaest puta koristi u poveznici s pisanjem (pismenom porukom), i nijedan od tih primjera ne upada u metaforičku kategoriju. Dok se termini relevantni za pisanje u ostalim kategorijama pojavljuju kroz širi spektar tragedija, ova dva derivata pronalaze se samo u *Hipolitu*, *Ifigeniji u Aulidi* i *Ifigeniji na Tauridi*, trima tragedijama koje smo već prije usko povezali uz pismo.

Kada usporedimo Euripida, najmlađega autora, s njegovim dvama pretečama, vidimo da je najzastupljeniji u tablici, što upućuje na to da je vremenom postalo normalnije prikazivati i spominjati pisane dokumente u tragedijama. Ipak, kada usporedimo Sofokla s Eshilom, primjećujemo da je manje zastupljen; za ovo nemam zadovoljavajuće objašnjenje. S druge strane, jasan je definitivan pad u metaforičkim aluzijama na pisanje: Eshil je imao dvanaest, Sofoklo tri, a Euripid dva takva primjera. K tome, u Euripidovim se djelima uopće ne nalaze metafore povezane s „pisanjem na pločice uma”, što je tipično za drugu dvojicu (Aesch. *Cho.* 450 i 451, *Eum.* 275, *PV* 789, te sličan smisao u *Supp.* 179 i 991; Soph. *Phil.* 1325 i fr. 597).

Opadanje broja metaforičkih primjera moglo bi biti povezano s „udomaćivanjem” pisanja u grčkoj svakodnevnici.

6. ZAKLJUČAK

Sva tri tragičara koriste barem neke od analiziranih termina, i kod svih su pronađene aluzije na pisanje. Te aluzije odnose se ili na pravo pisanje, ili na metaforičko (često u poveznici s pamćenjem). Kod Sofokla i Euripida uvelike prevladava pravo pisanje, a kod Eshila metaforičko se pisanje pojavljuje jednako često kao i pravo. Što se tiče značenja termina, neki se u djelima sva tri autora uvijek pojavljuju u jednakome značenju, konkretno *δέλτος* (s čak 38 primjera) i *έγγράφω*. Kod drugih, pak, nailazimo na varijacije, a spomenut ćemo one najvažnije. *Πτυχή* se pojavljuje u čak četiri značenja (‘stranica’, ‘dolina’, ‘nabor’ i ‘pločica za pisanje’), no povezano je s pisanjem (‘stranica’ odnosno ‘pločica za pisanje’) barem po jednom kod svakog od autora. Značenja imenice *γράμμα* također variraju: premda se načelno koristi kao ‘slovo’ ili ‘zapis’, u Euripidovim djelima dvaput nailazimo na značenje slike. Za razliku od nje, imenicu *γραφή* Eshil koristi isključivo u značenju slike, dok je Sofoklo koristi samo za ‘zapis’ – Euripid je jednako koristi u oba značenja. Glagol *γράφω* sva tri autora koriste u značenju ‘pisati’, no Eshil ga još dvaput koristi za ‘slikati’, a Euripid jednom za ‘urezivati’. Jedina složenica koju koriste sva tri tragičara, *έγγράφω*, beziznimno znači ‘pisati’; ostale složenice (osim *ύπογράφω*, ‘skicirati’) također su povezane s pisanjem. Najveću razliku među autorima pronašao sam u značenju derivata korijena *έπιστελλ-*: Eshil i Sofoklo isključivo ih koriste u značenju usmene zapovijedi, dok Euripid tome pridodaje i pismenu poruku. Ostali pregledani termini koje koriste sva tri tragičara pojavljuju se kod svakoga od njih barem jednom u poveznici s pisanjem.

Analizirajući Eshilova djela, primjećujem da je jedini koji koristi termin *βύβλος* – jednom povezano, a jednom nepovezano s pisanjem. Ostali termini koji se jedino kod njega pronalaze su *δελτογράφος*, *δελτόομαι*, *πίναξ* i *γραμματεύς* (svi povezani s pisanjem), te *περιγραφή*, *ύπογραφή* i *καλλίγραπτος* (bez poveznice). U tragediji *Sedmorica protiv Tebe* fizičko pisanje je nešto više prisutno, a riječ je o natpisima na štitovima junaka. Učestale su aluzije i u *Pribjegarkama*, no tu prevladava metaforičko pisanje. Od metaforičkih izraza, najtipičniji su oni povezani s pamćenjem („pisati na pločice uma” i slično) – čak je šest takvih primjera. Kratke fragmente teško je protumačiti: frazu *ώς λέγει γέρον γράμμα* (fr. 331) možemo povezati uz pisanje, no manjak konteksta ne dopušta nam da zaključimo išta detaljnije od toga.

Isto vrijedi i za imenicu *γραμματεύς* koja se nalazi u fragmentu od dva stiha (koje je sačuvala Plutarh zbog poveznice s dalekovidnošću).

Sofoklo termini manje su raznoliki. *ἄγραπτος* i *εἰσγράφω* jedine su riječi koje ne pronalazimo kod drugih dvaju autora (obje s poveznicom na pisanje). Sofoklova najvažnija tragedija za ovaj rad su *Trahinjanke*. U tom se djelu koristi više termina relevantnih za pisanje (*δέλτος*, *γραφή*, *ἐγγράφω* i *εἰσγράφω*), a nama je važna Heraklova oporuka koja se približava konceptu pisma: on pri svome odlasku ne razgovara s Dejanikom, nego joj ostavlja pločicu kojom joj se obraća. Ona ju je vjerojatno pročitala tek kad se on, barem donekle, udaljio od kuće, tako da je između njih postojao mjesni i vremenski razmak. Osim toga, dokument je namijenjen Dejaniki, a poznato je i tko ga je sastavio (što je ekvivalent adresiranju pošiljatelja i primatelja u slučaju pisama). Naposljetku, informacija u dokumentu privatne je prirode, kao što je često slučaj u pismima. Ipak, ovaj dokument ne možemo smatrati „pravim” pismom. U Sofoklovim djelima nema puno varijacija u značenjima termina – *πτύχη* se pojavljuje u značenju ‘dolina’ i ‘nabor’, a zanimljiv je primjer u kojemu se koristi za pločicu za pisanje (bez specificiranja materijala). Autor koristi triput manje metaforičkih aluzija na pisanje od Eshila, no ipak su među njima dvije koje su povezane s pamćenjem.

U Euripidovim tragedijama i fragmentima pronađeno je najviše primjera pisanja i najveći broj različitih termina. Termini koje je on jedini koristio su: *διαπτυχή*, *σανίς*, *ἐπιγράμμα*, *γραμμή*, *μελεγγραφής*, *διαγράφω*, *καταγράφω* i *μεταγράφω* (svi isključivo povezani s pisanjem osim imenica *γραμμή* i *σανίς*, koje imaju više značenja), te *γραφεύς*, *γραπτός* i *ὑπογράφω* (bez poveznice). Jedan je od zanimljivijih primjera fragment iz *Tezeja* u kojemu nepismeni pastir slovka Tezejevo ime, opisujući izgled svakoga slova. Samo su dva metaforička primjera pisanja, a, za razliku od Eshila i Sofokla, nijedno od njih ne veže se uz pamćenje.

Očito, Euripid je pridodao veću važnost pisanju u radnji svojih tragedija te je jedini koji u radnju svojih drama uključuje i pisma. U čak trima tragedijama (*Hipolit*, *Ifigenija u Aulidi* i *Ifigenija na Tauridi*) pismo igra vrlo važnu ulogu i pokreće radnju; trideset i dva spomena imenice *δέλτος* potječu isključivo iz ove tri drame. Ono što se primjećuje u trima Euripidovim dramama je povezanost pisma s opasnošću i smrću. U *Hipolitu*, Fedra pismom kleveće Hipolita i time uzrokuje njegovu smrt. Agamemnon u *Ifigeniji u Aulidi* šalje dva pisma: prvim poziva Ifigeniju te je time osuđuje na smrt, a drugo pismo koje ju je trebalo spasiti nije došlo do nje. Pismo u *Ifigeniji na Tauridi* napisala je osoba koja je nakon toga bila pogubljena, a diktirala je osoba za koju se u domovini misli da je mrtva (Ifigenija). Osim toga, postoje i fragmenti *Palameda*, čiji se istoimeni junak spominje kao izumitelj pisanja, a njega je upravo podmetnuto pismo osudilo na smrt. Je li Rosenmeyer u pravu kada pita „sadrže li pisma u sebi, u literarnom

ili fikcionalnom kontekstu, sjeme sumnje koje je posijala ranija oralna kultura”?¹⁴⁵ Svakako, porast u broju termina koji se odnose na pisanje u Euripidovim dramama, kao i postojanje pisama u radnji, zrcalno odražava širenje pismenosti i pisama u grčkome društvu Euripidova doba.

¹⁴⁵ Rosenmeyer, 2001: 71. Vlastiti prijevod. U najstarijem sačuvanom spomenu pisanja (proto)pisma, onome iz Homerove Ilijade, uloga te pisane poruke ustvari je osuda na smrt.

LITERATURA

- Aeschylus. 2013a. *Aeschyli Persae*. Edited by Martin L. West. Berlin, Boston: De Gruyter.
- Aeschylus. 2013b. *Aeschyli Prometheus*. Edited by Martin L. West. Berlin, Boston: De Gruyter.
- Aeschylus. 2013c. *Aeschyli Septem contra Thebas*. Edited by Martin L. West. Berlin, Boston: De Gruyter.
- Aeschylus. 2013d. *Aeschyli Supplices*. Edited by Martin L. West. Berlin, Boston: De Gruyter.
- Aeschylus. 2012a. *Aeschyli Agamemnon*. Edited by Martin L. West. Berlin, Boston: De Gruyter.
- Aeschylus. 2012b. *Aeschyli Choephoroe*. Edited by Martin L. West. Berlin, Boston: De Gruyter.
- Aeschylus. 2012c. *Aeschyli Eumenides*. Edited by Martin L. West. Berlin, Boston: De Gruyter.
- Aeschylus. 2009a. *Fragments*. Edited and translated by Alan H. Sommerstein. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Aeschylus. 2009b. *Persians. Seven against Thebes. Suppliants. Prometheus Bound*. Edited and translated by Alan H. Sommerstein. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Aeschylus. 2009c. *The Complete Aeschylus, Volume II: Persians and Other Plays*. Edited by Peter Burian and Alan Shapiro. Oxford: Oxford University Press.
- Aeschylus. 2008. *Persians and Other Plays*. Translated by Christopher Collard. Oxford: Oxford University Press.
- Aeschylus. 1986. *Choephoroi*. With introduction and commentary by A. F. Garvie. Reprinted 2002. Oxford: Oxford University Press.
- Aischylos. 2011. *Tragödien*. Übersetzt von Oskar Werner. Herausgegeben von Bernhard Zimmermann.
- Aristophanes. 2004. *Thesmophoriazusae*. Edited by Colin Austin and S. Douglas Olson. Oxford: Oxford University Press.
- Bülow-Jacobsen, Adam. 2011. Writing Materials in the Ancient World. In: *The Oxford Handbook of Papyrology*, edited by Roger S. Bagnall. Online Publication Date: Sep 2012. Oxford: Oxford University Press. Dostupno na: <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199843695.013.0001> (6. rujna 2019.).
- Ceccarelli, Paola. 2013. *Ancient Greek Letter Writing. A Cultural History (600–150 BC)*. Oxford: Oxford University Press.

- Easterling, P. E. 1985. Anachronism in Greek Tragedy. *The Journal of Hellenic Studies*, 105, 1–10.
- Edwards, Ruth B. 1979. *Kadmos the Phoenician. A Study in Greek Legends and the Mycenaean Age*. Amsterdam: Adolf M. Hakkert.
- Euripides. 2018a. *Bacchae*. Edited by Christian E. Kopff. Berlin, Boston: De Gruyter.
- Euripides. 2018b. *Ion*. Edition and Commentary by Martin Gunther. Berlin, Boston: De Gruyter.
- Euripides. 2013a. *Electra*. Edited by Giuseppina Basta Donzelli. Berlin, Boston: De Gruyter.
- Euripides. 2013b. *Hecuba*. Edited by Stephen G. Daitz. Berlin, Boston: De Gruyter.
- Euripides. 2013c. *Hippolytus*. Edited by Walter Stockert. Berlin, Boston: De Gruyter.
- Euripides. 2013d. *Phoenissae*. Edited by Donald John Mastronarde. Berlin, Boston: De Gruyter.
- Euripides. 2013e. *Troades*. Edited by Werner Biehl. Berlin, Boston: De Gruyter.
- Euripides. 2011a. *Alcestis*. Edited by Antonio Garzya. Berlin, Boston: De Gruyter.
- Euripides. 2011b. *Heraclidae*. Edited by Antonio Garzya. Berlin, Boston: De Gruyter.
- Euripides. 2010. *Iphigenia Aulidensis*. Edited by Hans Christian Günther. Berlin, Boston: De Gruyter.
- Euripides. 2009. *Fragments: Oedipus–Chrysippus. Other Fragments*. Edited and translated by Christopher Collard, Martin Cropp. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Euripides. 2003. *Bacchae. Iphigenia at Aulis. Rhesus*. Edited and translated by David Kovacs. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Euripides. 1999. *Trojan Women. Iphigenia among the Taurians. Ion*. Edited and translated by David Kovacs. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Euripides. 1994a. *Phoenissae*. Edited with Introduction and Commentary by Donald J. Mastronarde. Cambridge: Cambridge University Press.
- Euripides. 1994b. *Euripidis Fabulae: Vol. III*. Edited by James Diggle. Oxford: Clarendon Press.
- Euripides. 1984. *Euripidis Fabulae: Vol. I*. Edited by James Diggle. Oxford: Clarendon Press.
- Euripides. 1981. *Euripidis Fabulae: Vol. II*. Edited by James Diggle. Oxford: Clarendon Press.
- Euripides. 1964. *Hippolytos*. Edited with Introduction and Commentary by W. S. Barrett. Reprinted 2001. Oxford: Clarendon Press.
- Euripides. 1960. *Bacchae*. Edited by E. R. Dodds. Second edition. Oxford: Clarendon Press.
- Euripides. 1946. *Hecuba*. Edited, with Introduction, Notes, and Vocabulary by Michael Tierney. Dublin: Browne and Nolan Limited.

- Ferrara, Silvia. 2010. Mycenaean Texts: The Linear B Tablets. In: *A Companion to the Ancient Greek Language*, ed. Egbert J. Bakker, 11–24. Wiley-Blackwell.
- Goff, Barbara E. 1990. *The Noose of Words. Readings of Desire, Violence and Language in Euripides' Hippolytos*. Digitally printed first paperback version 2006. Cambridge: Cambridge University Press.
- Guthrie, W. K. C. 1993. *Orpheus and Greek Religion*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Hackstein, Olav. 2010. The Greek of Epic. In: *A Companion to the Ancient Greek Language*, ed. Egbert J. Bakker, 401–423. Wiley-Blackwell.
- Kyriakou, Poulheria. 2006. *A Commentary on Euripides' Iphigenia in Tauris*. Berlin, New York: De Gruyter.
- Liddell, Henry George, Scott, Robert. 1940. *A Greek-English Lexicon*. Revised and augmented throughout by Sir Henry Stuart Jones with the assistance of Roderick McKenzie. Oxford: Clarendon Press. Dostupno na: <https://logeion.uchicago.edu/> (lipanj, srpanj, kolovoz i rujan 2019.).
- Marconi, Clemente. 2009. Early Greek Architectural Decoration in Function. In: *KOINE: Mediterranean Studies in Honor of R. Ross Holloway*, ur. D. B. Counts i A. S. Tuck, 4–17. Oxford: Oxbow Books.
- Marconi, Clemente. 2005. I Theōroi di Eschilo e le antefisse sileniche siceliote. *Sicilia Antiqua*, 2, 75–93.
- Muir, John. 2009. *Life and Letters in the Ancient Greek World*. London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203889527>
- Plutarch. 1969. *Moralia, Volume VIII: Table-Talk, Books 1–6*. Translated by P. A. Clement, H. B. Hoffleit. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Raeburn, David, Thomas, Oliver. 2011. *The Agamemnon of Aeschylus. A Commentary for Students*. Oxford: Oxford University Press.
- Rosenmeyer, Patricia A. 2001. *Ancient Epistolary Fictions. The Letter in Greek Literature*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Slater, Niall W. 2002. Dancing the Alphabet: Performative Literacy on the Attic Stage. In: *Epea and Grammata. Oral and Written Communication in Ancient Greece*, edited by Ian Worthington and John Miles Foley, 117–129. Leiden: Brill.
- Smith, Ole Langwitz (ed.). 2013. *Scholia Graeca in Aeschylum quae exstant omnia. Pars I: Scholia in Agamemnonem, Choephoros, Eumenides, Supplices continens*. Berlin, Boston: De Gruyter.

- Sophocles. 2018. *Oedipus the King*. Edited with Introduction, Translation and Commentary by P. J. Finglass. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sophocles. 2013a. *Ajax*. Edited by Roger D. Dawe. Berlin, Boston: De Gruyter.
- Sophocles. 2013b. *Antigone*. Edited by Roger D. Dawe. Berlin, Boston: De Gruyter.
- Sophocles. 2013c. *Oedipus Coloneus*. Edited by Roger D. Dawe. Berlin, Boston: De Gruyter.
- Sophocles. 2013d. *Philoctetes*. Edited by Roger D. Dawe. Berlin, Boston: De Gruyter.
- Sophocles. 2013e. *Trachiniae*. Edited by Roger D. Dawe. Berlin, Boston: De Gruyter.
- Sophocles. 1994. *Antigone. The Women of Trachis. Philoctetes. Oedipus at Colonus*. Edited and translated by Hugh Lloyd-Jones. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Sophocles. 1982. *Oedipus Rex*. Edited by Roger D. Dawe. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sophocles. 1892. *The Plays and Fragments, Part V: The Trachiniae*. With Critical Notes, Commentary and Translation in English Prose, by R. C. Jebb. Reprinted 2010. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sutton, Dana Ferrin. 1978. Euripides' *Theseus*. *Hermes*, 106(1), 49–53.
- The Oxford Classical Dictionary*. 2012. Fourth Edition. General Editors – Simon Hornblower and Antony Spawforth. Assistant Editor – Esther Eidinow. Oxford: Oxford University Press.
- Thomas, Rosalind. 1992. *Literacy and Orality in Ancient Greece*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tragicorum Graecorum Fragmenta*. 2004. Vol. 5. Euripides / ed. Richard Kannicht. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Tragicorum Graecorum Fragmenta*. 1999. Vol. 4. Sophocles / ed. Stefan Radt. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Tragicorum Graecorum Fragmenta*. 1985. Vol. 3. Aeschylus / ed. Stefan Radt. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht.
- Webster, T. B. L. 1967. *The Tragedies of Euripides*. London: Methuen.